

अध्याय-एक

परिचय

१. अध्ययनको पृष्ठभूमि

विवाह एक सामाजिक संस्था हो । विवाह दुई व्यक्तिहरू मध्ये एक नर र एक नारीको सामाजिक धार्मिक अथवा कानुनी रूपवाट एक अर्कासँगै जीवन व्यथित गर्ने सम्बन्ध हो । विवाहले दुई परिवार विच नयाँ नाता सम्बन्ध जोड्ने काम गर्छ । विवाहको सामाजिक प्रयोजन स्त्री र पुरुष बीच यौन सम्बन्धलाई सामाजिक मान्यता प्रधान गर्नु पनि हो । एउटा स्त्री र एउटा पुरुषले सँगै जीवनयापनका निम्ती आपसी सम्झौता गरेका हुन भन्ने अर्थमा विवाहलाई हेरिन्छ । मानव इतिहास विकासका वैवाहिक व्यवस्था एक सिमा चिन्ह हो । विवाहले दम्पतीलाई भौतिक एवम् शारीरिक सम्बन्धको पहिचान दिनुका साथै त्यसले जाति समुदाय र आफ्नो परिवार, कुल वंशको निरन्तरता दिने काम गर्दछ (आचार्य, २०७०) ।

मनुस्मृतिले विवाहलाई दुई आत्मा बीचको पवित्र मिलन भनेका छन् । आफुले चाहेर मात्र नहुने विवाहका लागि सूर्य भगवानले नै तोकिएको हुने कुरा उक्त स्मृतिमा चर्चा छ । स्कन्धपुराणको केदारखण्डको श्रीस्वास्थानीले पनि यहि विचारलाई समर्थन गरेको छ । हाम्रो समाजमा विभिन्न जातजाति धर्म र सम्प्रदाय अनुसार विवाह कर्ममा केहि फरक - फरक संस्कारहरू पाईन्छन । धर्मशास्त्रले सामान्यता धर्म प्रति पुत्र प्राप्ति र रति सुखलाई विवाहको उदेश्य बनाएको पाईन्छ । ब्रह्मचर्याश्रमको समाप्ति पछि ग्रहस्थानमा प्रवेश गर्ने द्वारका रूपमा विवाहलाई लिईन्छ । जीवनमा रति सुख अति आवश्यक कुरा हुदाँ त्यसलाई विधिवत गर्न विवाह आवश्यक रहेको हो भनेर सन्तान प्राप्ति विवाहको अर्को महत्वपूर्ण उदेश्य हो । कसैले विवाह नगर्ने र सन्तानोत्पादन नगर्ने हो भने यो ससार क्रमश मानव रहित बन्न जाला भनेर अग्रजहरूले सन्तान प्राप्तिलाई धार्मिक उपलब्धि मानेका हुन् (पत्रिका, २०७३)।

अर्का तिर औद्योगिक विकास पुर्वको समय र औद्योगिकरण पछिको समयमा विवाहलाई समाजमा फरक फरकरूपमा विश्लेषण गरेको उदाहरणहरु पनि पाईन्छन । औद्योगिकरण पछिको समाजमा विवाहलाई बुझने,ग्रहण गर्ने र विश्लेषण गर्ने तरिकामा लचकता देखिन्छ । समाजमा एकलगामी तथा बहुगामी विवाहका प्रकारहरुको प्रचलनले पनि विवाहको परिभाषामा एकरूपता देखिदैन जसमा समाजमा हुने गरेको समलिङ्गी बीचको विवाहलाई विवाहको सर्वमान्य परिभाषा भित्र राख्न सकिदैन यो प्रकिया जैविकिय र सामाजिक रूपमा असाधारण प्रवृत्तिको मानिन्छ । हिन्दु दर्शनवाट हेर्ने हो भने विवाह एक धार्मिक संस्कार हो जस अनुसार आफ्नो परम्परालाई निरन्तरता दिन विवाह गरिन्छ । यसरी गरिएका विवाहमा लोग्ने स्वास्वानीको सम्बन्ध यसलोक देखि परलोक सम्म अक्षुण रहन्छ भन्ने मान्यता रहेको पाइन्छ ।

समाजशास्त्री तथा मानवशास्त्रीहरुले विवाहका बारेमा विभिन्न परिभाषा वा धारणा राखेको पाइन्छ जसमा विवाहलाई एउटा सामाजिक मान्यता प्राप्त संस्थाका रूपमा लिएका छन् र विवाहवाटै परिवारको सिर्जना हुने कुरा पनि उल्लेख गरेका छन् । त्यस्तै विवाहलाई सामाजिक स्वीकृत आर्थिक र यौनजन्य संगठन मानिएकोछ जसभित्र रहेर लोग्ने र स्वास्नीले आफ्नो अधिकार क्षेत्र अन्तर्गत बसेर विभिन्न कार्य गर्न सक्दछन् जसमा दम्पति विच यौन सम्बन्ध हुनाका साथै खास अधिकार र कर्तव्य पनि जोडिएको हुन्छ भनि उल्लेख गरेको पाईन्छ (आचार्य,२०७०)।

सम्रगमा सामान्यतया महिला र पुरुष पति पत्नीको रूपमा समाजले मान्यता दिनुलाई नै विवाह भनिन्छ । मानव अस्तित्व राख्नको निम्ति विवाहले महत्वपुर्ण भुमिका खेलेको पाइन्छ । विवाहको आधारमा परिवारको स्थापना हुन्छ जसले पारिवारिक जीवन बलियो बनाउन पनि मदत गर्दछ । एक जाति भित्र नभएर विभिन्न जातिसँग विवाह हुन्छ जसको कारण सामाजिक सम्बन्धको घेरा फराकिलो हुन गई एक अर्काको सस्कृतिलाई निरन्तरतादिन विवाहको ठुलो महत्व रहेको पाइन्छ ।

नेपाल एक बहुजातीय,बहुधार्मिक,बहुसास्कृतिक विविधताले भरिएको देश हो । यहि विविधता राष्ट्रको विशिष्ट पहिचान हो । विविधता भित्र पर्ने जातिको आफ्नो छुट्टै

भाषा,संस्कृति,रितिरिवाज चालचलन रहेको पाइन्छ । जनजातिलाई अर्को शब्दमा आदिवासी पनि भन्ने गर्दछ । अन्तर्राष्ट्रिय कानुनमा आदिवासी शब्दको प्रयोग सन् १९५७ मा अन्तर्राष्ट्रिय श्रमसंगठन (ILO) महासन्धी १०७ मा भएकोछ । यसको धारा १ मा आदिवासि जनजातिहरुको सामाजिक सांस्कृतिक,आर्थिक कुरा उल्लेख गरिएको छ । नेपालमा ५९ भन्दा बढी जनजातिका अनुयायीहरुको बासस्थान रहेका छन यिनै जनजाति मध्ये लिम्बू जाति पनि एक हो(गुरुङ्ग,२०१०) ।

पूर्वको नौ जिल्ला भित्र लिम्बू जातिहरुको मुख्य बासस्थान रहेको पाइन्छ । जसमा सुनसरी,पाँचथर,मोरङ्ग,भापा,इलाम,तेह्रथुम,धनकुटा,ताप्लेजुङ्ग,र सखुवासभा पर्दछ । त्यस्तै तेह्रथुम जिल्ला अर्न्तगतको मेन्छयायेम गाउँपालिको श्रीजुङ्ग गाउँमा लिम्बू जातिको बसोबास बाहुल्यता पाइन्छ । लिम्बूलाई लिम्बू भाषामा याक्युङ्गवा भनिन्छ तर अन्य जातिले भने लिम्बू भन्ने गर्दछन् । कतिपय लिम्बूहरुलाई पदवि अनुसार सुब्बा भन्ने गरेकोपाइन्छ ।

सदरमुकाम म्याङलुङ बजारवाट ६ कोश उत्तर पश्चिम दिशामा श्रीजुङ्ग गाउँ अवस्थित छ । श्रीजुङ्ग नाम कसरी रहन गयो भन्ने विषयमा आज भन्दा ९०० वर्ष अगाडि किराती लिम्बूहरुको महान् राजा श्रीजङ्गको राजधानी रहेको यो ठाउँमा हाल आएर श्रीजुङ्ग नाम रहन गएको छ । उक्त महान किराती राजाको नामसँग यो गाउँको नाम जोडिन गएको छ । राजा श्रीजङ्गले नामाकरण गर्दै गर्दा श्रीजुङ्ग नाम रहन गएको हो भन्ने मान्यता रहेको पाइन्छ(Ingnam,2010)।माथि हरियो जङ्गल विचमा घरहरु रहेको यो गाउँमा अधिकाशं बासिन्दाहरु लिम्बू चोडवाङ्ग,लुम्फुडवा लिम्बू,भट्टराई,दाहाल,शेर्पा,गुरुङ्ग,तामाङ्ग,र बस्नेत जातिका मानिसहरुको बसोबास रहेको पाइन्छ ।

परम्परागत रुपमा यो गाउँका बासिन्दाहरुको जिविकोपार्जनको साधन कृषिमा आधारित रहेको पाइन्छ तर समय परिवर्तनशील छ । परिवर्तनशीलता संसारको जुनसुकै ठाउँमा हुने गर्दछ । किनकी परिवर्तनशीलता प्रकृतिको नियम हो यहि परिवर्तनशील समयको दौडानसँगै मान्छेका हरेक इच्छा आकांक्षा चाहाना एवं क्रियाकलापहरु एकपछि अर्कोहुदै

क्रमिक रूपले परिवर्तन भइरहेका हुन्छन् । वास्तवमा आजको यो वर्तमान समाज पनि यहि परिवर्तन कै परिणाम वा उपज हो । परिवर्तन कै कारण हिजोको प्राचीन तथा सरल समाज आजको यो वर्तमानमा एक आधुनिक तथा जटिल समाजको रूपमा रूपान्तरण भएको पाइन्छ । परिवर्तनशील समयको गतिसँगै संसारका हरेक चिजहरु र हरेक वस्तुहरुमा फरक स्वरूप र संरचनामा परिवर्तन आइरहेको छ, जुन निरन्तर रूपले हिजो पनि परिवर्तन भएको थियो आज पनि भइरहेको छ र भोलि पनि हुनेछ । समाज परिवर्तन स्थिर नभइ निरन्तर चलिरहने प्रक्रिया हो फलस्वरूप श्रीजुङ्ग गाउँको विवाह संस्कारमा पनि परिवर्तनको प्रभाव पाइन्छ (राई, २०७०) ।

लिम्बू जातिको आफ्नै भाषा,सस्कृति,परम्परा,विवाह संस्कार रहेको हुन्छ । परम्परागत लिम्बू विवाह विभिन्न प्रकारको पाइयो जसमा जबरजस्ती,जारी,मागी,भागी र प्रेम विवाह रहेको छ । परम्परागत लिम्बू समाजमा जबरजस्ती विवाहको प्रचलन धेरै रहेको पाइन्छ । यदि केटाले केटी मन परेको खण्डमा मेला हाटबजार अथवा पाहुना आएको समयमा केटीको मनजुरी विना नै केटा पक्षकाले जबरजस्ती तानेर,बोकेर राख्ने प्रचलन थियो । यसरी जबरजस्ती राखे पश्चात केहि रकम(बैना) पछौराको छेउमा बाधिदिने गर्दथे यसको अर्थ केटी राजी भएको भन्ने मान्यता पाइन्छ । त्यसपश्चात केहि दिनमा विवाह सम्पन्न हुन्थ्यो । यस्तो विवाहलाई जबरजस्ती विवाह भनिन्छ, तर लगभग १२/१५ वर्ष यतावाट जबरजस्ती विवाह गैर कानुनी भएकाले प्रचलनमा पाइदैन र पछिल्लो समयमा जबरजस्ती विवाह हराइसकेको पाइन्छ । विवाह पश्चात केटीले केटालाई छोडी अर्को केटासँग विवाह गर्नुलाई जारी विवाह भनिन्छ । यस्तो विवाहमा पहिलो लोग्नेलाई जारी तिर्नु (केहि रकम दिनु)पर्दछ । पहिलो लोग्ने दोस्रो लोग्नेको घरमा जारी उठाउन जाने गर्दछ । दाजुको मृत्यु पश्चात देवरले भाउजुलाई विवाह गर्नु पनि जारी विवाह हो तर यहाँ जारी तिर्नुपर्ने अवस्था वा प्रचलन भने पाइदैन । हाल प्रचलित लिम्बू विवाहमा मागि विवाह रहेको पाइन्छ। केटा पक्ष र केटी पक्षका अभिभावकका सहमति र सरसल्लाह बमोजिम केटी मागेर गरिने विवाहलाई मागि विवाह भनिन्छ । यस विवाहमा केटा केटी राजीखुसी हुनुपर्दछ अनि मात्र केटी पक्षवाट रीतको माग हुन्छ । सुनौली (रित) माग गर्दा दुई तोला,चार तोला,खोक्पा (

चारकलम)मा पनि सुगुर,रागो,खसी,पैसा माग्ने चलन रहेको पाइन्छ । तर केहि समय यतायस्तो चलन छोड्दै र हराउदै गएको पाइन्छ । भागी,मागी र प्रेम विवाह भने करिब एकै प्रकृतिका हुन्छन् । केटाकेटी वीच गहिरो प्रेम छ तर केटीका बाबु आमाले केटालाई गरिब देखेर वा अन्य कुनै कारणले केटी नदिने परे भने केटा र केटी मेला वा हाटबजारबाट केहि समयका लागि भागदछन् यसलाई प्रेम र भागी विवाह भनिन्छ । पछि केटी पक्षकाले स्वीकार्ने भएपछि केटाले रीत बुझाउँछ र विवाहले वैधानिकता हासिल गर्दछ ।

आफुसँग प्रेममा परेका केटीलाई केटाले उसको आमा बाबुसँग मागेर विवाह गर्ने चलन पनि रहेको पाइन्छ मामा चेला फुपू चेला विच विवाह गर्ने चलन तामाङ्ग,गुरुङ्ग,मगर,जातिमा पाइन्छ तर लिम्बू जातिमा यस्तो प्रचलन पाइदैन । अहिले प्रचलित विवाहमा सुनौलि (रीत)माग्ने चलन भएका कारण मागी विवाह अरु विवाहको तुलनामा खर्चिलो मानिन्छ तर रीत माग्ने प्रचलन भने केहि वर्ष देखि छोड्दै र हराउदै गएको पाइन्छ र विधिको रुपमा मात्र रहेको देखिन्छ जसले गर्दा विवाहमा परिवर्तन आएको पाइन्छ ।

१.१ समस्याको कथन

लिम्बूहरूको परम्परागत मुख्य बसोबास पूर्वको नौ जिल्लाहरूमा रहेको छ । अन्य जातिहरूको जस्तै लिम्बू जातिको पनि आफ्नै संस्कार,संस्कृति,भाषा,रितिरिवाज रहेको छ । बसाईसराइको क्रममा यिनीहरू देश विदेशका विभिन्न स्थानहरूमा पुगेको पाइन्छ । यसरी आफ्नो परम्परागत स्थानबाट अन्य स्थानमा जाँदा लिम्बूहरूको विवाह संस्कारमा परिवर्तन आउनुका साथै आधुनिककरण,पश्चिमिकरण,औधोगिकरण र राजनितिक कारणहरूले परम्परागत लिम्बू विवाह संस्कारमा असर पारेको देखिन्छ । यो स्वभाविक पनि हो । यसै सन्दर्भमा पूर्वको तेह्रथुम जिल्ला श्रीजुङ्ग गाउँमा बसोबास गर्ने लिम्बूहरूको परम्परागत लिम्बू विवाह संस्कार,परम्परागत लिम्बू विवाह संस्कारमा आएको परिवर्तन र परिवर्तन आउनुका के कस्ता कारणहरू छन् भन्ने बारेमा अध्ययन गरी यो शोधपत्र तयार गरिएको छ ।

हुन त देश विदेशका समाजशास्त्री तथा मानवशास्त्रीहरुले विभिन्न जनजातिहरुको बारेमा खोज अध्ययन अनुसन्धान गरेका छन् । जसमा (Caplan,1980) ले किपटलाई आधार बनाएर लिम्बूहरुको शोषक बाहुन र शोषित लिम्बूहरु बीचको बारेमा अध्ययन अनुसन्धान गरेको देखिन्छ । त्यस्तै (Nepali,1965) ले कीर्तिपूर पांगामा बसोबास गर्ने नेवारहरुको बारेमा मात्र अध्ययन अनुसन्धान गरेको पाइन्छ । साथै लिम्बू जातिको बारेमा पनि अध्ययन अनुसन्धान नभएको भने होइन तर विस्तृत रूपमा लिम्बू जातिको विवाह संस्कार बारेमा उल्लेख भने खासै पाइदैन ।

यहाँका मानिसहरु केहि दर्शक अघि सम्म कृषिमा आधारित भएर जिविकोपार्जन गर्दै आइरहेको पाइन्छ तर जब यहाँका जमिनहरु रैकरमा परिणत हुनु,जमिन खेतियोग्य नहुनु,जग्गा खण्डिकरण हुदै जानु,जमिन विहिन हुदै जानुका कारण जिविकोपार्जनको लागि खेतिपाति पशुपालन भन्दा अन्य कुराहरुमा निर्भर बन्दै गएको पाइन्छ (Caplan,1980) । फलस्वरुप आफ्नो आर्थिक अवस्था सुधार्ने क्रममा यहाँका युवाहरु बेलायति सैनिक,भारतिय सेना,वैदेशिक रोजगारमा विदेशिएको र व्यापार व्यवसायमा प्रवेश गरेको पाइन्छ । शिक्षा तथा आर्थिक स्तरलाई बलियो बनाउने ध्येयले आफ्नो बसोबास क्षेत्रलाई छाडी सुखसुविधा उपलब्ध भएका क्षेत्रमा बसाई सर्नेको संख्या बढेको पाइन्छ । बसाईसराइको परिणाम स्वरुप विवाहमा पनि परिवर्तन आएको देखिन्छ । यसरी विवाहमा परिवर्तन हुनुले पछिल्लो समयमा लिम्बू विवाह संस्कार लोप हुने संभावना भएको संकेत गर्दछ, त्यसैले लोप हुन नदिन यस विषयमा अध्ययन अनुसन्धान हुन जरुरी मानिन्छ । यि विभिन्न कुरालाई मध्यनजर गरि यो विषयमा अध्ययन अनुसन्धान गर्नु जरुरी लागेका कारण तेह्रथुम जिल्ला मेन्छयायेम गाउँपालिकाको श्रीजुङ्ग गाउँको लिम्बू विवाह बारेमा अध्ययन अनुसन्धान गर्ने कोषिश गरिएको छ । त्यसर्थ यो अध्ययन अनुसन्धानमा निम्न प्रश्नहरुको उत्तर खोज्ने जर्मको गरिएको छ -

१. लिम्बूहरुको परम्परागत विवाह संस्कार कस्तो थियो ?

२. लिम्बू जातिको विवाहमा के कस्तो परिवर्तन आएका छन् ?

३. विवाह र वैवाहिक संस्कारमा परिवर्तन आउनुका कारण के हुन ?

१.२ अनुसन्धानको उद्देश्य

हरेक अनुसन्धानको उद्देश्य रहेको हुन्छ । फलस्वरूप लिम्बू विवाहको अध्ययन गर्नु अनुसन्धानको उद्देश्य रहेको छ । तेह्रथुम जिल्ला मेन्छयायेम गाउँपालिकाको श्रीजुङ्ग गाउँलाई अध्ययन क्षेत्रमा लिईएको छ । यस गाउँमा बसोबास गर्ने लिम्बू जातिहरूको विवाहलाई केन्द्रीत गरेर अध्ययनको उद्देश्य पुरा गर्नका लागि विभिन्न उद्देश्यहरू राखिएका छन् ।

१) समयको परिवर्तन अनुसार लिम्बू जातिको विवाहमा आएको परिवर्तन बारे अध्ययन गर्नु ।

२) लिम्बूहरूको विवाह र वैवाहिक संस्कारमा आएको परिवर्तनको कारणका वारेमा उनिहरूको धारणाको अध्ययन गर्नु ।

१.३ अनुसन्धानको महत्व

नेपाल एक बहुजातीय, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक विविधताले भरिएको देश हो । यहि विविधताराष्ट्रको विशिष्ट पहिचान हो । विविधता भित्र पर्ने जातिको आफ्नो छुट्टै भाषा, संस्कृति, रितिरिवाज चालचलन रहेको पाइन्छ । यहाँ ५९ भन्दा बढी जनजातिर त्यस भित्र अनेक थरी अनेक संस्कार संस्कृतिक पहिचानका साथ बसोबास गर्दछन् । आफ्नो संस्कारलाई भुल्नु भनेको वास्तवमा आफ्नो पहिचान गुमाउनु हो । कतै यस्तो भएमा संस्कार विनाको जाति अथवा मानिस हुनेछ र संस्कारलाई निरन्तरता दिन पनि सक्दैन । संस्कारलाई निरन्तरता दिनका लागि कुनै खास जनजाति आफै जागरुक र संवेदनशील भएन भने राज्यबाट मात्र समस्याको समाधान खोज्नु मुखता हो । त्यसैले पूर्खाले मान्दै र गर्दै ल्याएको संस्कार संस्कृतिलाई लोप हुन नदिन अध्ययन अनुसन्धान हुन आवश्यक पर्दछ । यस्ता अध्ययन अनुसन्धानले संस्कार संस्कृतिहरूलाई बचाई राख्न सहयोग गर्दछ ।

नेपालमा परापूर्वकाल देखि बसोबास गर्ने जनजातिको बारेमा देश तथा विदेशी समाजशास्त्री तथा मानवशास्त्रीहरूले अध्ययन अनुसन्धान गरेका छन् र गर्दै पनि आइरहेका छन् । पूर्वाञ्चलको नौ जिल्लाहरूमा बसोबास गर्ने लिम्बूहरूको विवाह संस्कार सम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धान नभएको भन्ने होइन जबकी लिम्बू विवाह संस्कार,विवाहको स्वरूप,विवाह गर्ने विधि,मागी विवाहमा के कस्ता रीत लिने दिने प्रचलनहरू जस्ता संस्कारलाई जोगाउने प्रयत्न स्वरूप विभिन्न लेख रचनाहरू प्रशस्त मात्रामा प्रकाशित भइरहेका छन् र भईरहनु पर्दछ । फलस्वरूप यो शोधपत्र पनि लिम्बू विवाह संस्कार सम्बन्धी विस्तृत रूपमा अध्ययन अनुसन्धान गरिएको छ ।

यस अध्ययनको सैदान्तिक र व्यावहारिक महत्व रहेको छ । लिम्बूहरूको परम्परागत विवाह संस्कार,विवाहको स्वरूप,विवाहको प्रकार,बारेमा सैदान्तिक ज्ञान प्राप्त गरी आधुनिक लिम्बू विवाह संस्कार,विवाह संस्कारमा आएको परिवर्तन र परिवर्तन आउनुका कारण आदि बारेमा अध्ययन गरीत्यसको सहायताबाट यो शोधपत्र तयार गरिएको छ । जसले देशको विभिन्न स्थानमा बसोबास गर्ने लिम्बू जातिको बारेमा थप खोज अध्ययन अनुसन्धान गर्न यो शोधपत्रले समाजशास्त्री तथा मानवशास्त्री,व्यक्ति,संघसंस्था लगायत सबै शोधकर्ताहरूलाई यो शोधपत्र एक मार्गदर्शक हुनेछ भन्ने आशा गर्दछु ।

अध्याय-दुई

२. साहित्यको पुनरावलोकन

अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा आदिवासी शब्दको प्रयोग सन् १९५७ मा अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन (ILO)महासन्धी १०७ मा भएको छ। यसको धारा १ मा आदिवासी जनजातिहरू सामाजिक, साँस्कृतिक, आर्थिक, कानूनी तथा संस्थागत रूपमै फरक छन् भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ। नेपालमा ५९ भन्दा बढी जनजातिका अनुयायीहरूको बासस्थान रहेका छन् Om(2010)। जसमा यी जनजाति मध्ये लिम्बू जाति पनि एक हो। यीनै जनजातिहरूको बारेमा विभिन्न स्वदेशी अथवा विदेशी विद्वानहरूले खोज अध्ययन अनुसन्धान गर्दै आएको पाइन्छ। खोज अध्ययनका क्रममा विवाह संस्कार लगायत विवाहमा के कस्ता परिवर्तनहरू आए, परिवर्तन आउनुका कारण र किपट आदिलाई आधार बनाएर धेरै जनजातिय अध्ययन अनुसन्धानहरू गरेको पाइन्छ। यो शोधपत्रको उद्देश्य पनि लिम्बू जातिको विवाह संस्कारमा गरीएकोले विगतमा देश तथा विदेशका समाजशास्त्री मानवशास्त्रीहरूले नेपालका विभिन्न जातिहरूको बारेमा गरीएको अध्ययन अनुसन्धानका साथै प्रकाशित सन्दर्भ सामाग्रीहरूलाई साहित्यको रूपमा प्रस्तुत गरीएको छ।

तुम्बाहाङ (२०६८) ले“लिम्बू जातिको चिनारी“शीर्षकमा लिम्बू विवाह सम्बन्धी विविध पक्षहरूमा अध्ययन अनुसन्धान गरिएको पाइन्छ। परम्परागत लिम्बू समुदायमा चोरि विवाह,भागी विवाह,जारी विवाह,प्रेम विवाह र मागी विवाह प्रचलनमा थिए। केहि वर्ष यता जबरजस्ती विवाह गैर कानूनी भएकोले प्रचलनमा छैन। प्रेम विवाह र भागी विवाह भने करिब एकै प्रकृतिका हुन्छन्। केटाकेटी बिच गहिरो प्रेम बस्यो तर केटीका बाबु आमाले केटालाई गरिब देखेर वा अन्य कुनै कारणले केटि नदिने परे भने त्यो केटा र केटी मेलाबाट वा बजारबाट केहि समयको लागि भाग्छन्। यसलाई भागी विवाह भनिन्छ। पछि केटि पक्षकाले स्वीकार्ने भएपछि, केटाले रीत बुझाउँछ र विवाहले वैधानिकता हासिल गर्दछ। आफुसँग प्रेममा परेका केटिलाई केटाले उसको आमा बाबुसँग मागेर विवाह पनि गर्न सक्छ। दुवै पक्षका बाबु आमाका सहमतिमा हुने विवाहलाई उसको लोग्नेले थाहा नपाई लैजानुलाई जारी विवाह वा चोरी विवाह

भनिन्छ । लिम्बू जातिमा मामाको छोरा र फुपुको छोरी विच विवाह गर्ने चलन पाइदैन । यो जातिमा बहुपति विवाह प्रथा पनि पाइदैन तर श्रीमतीको मृत्यु भएमा सालीसँग विवाह गर्न त हुन्छ तर यो दुवैको इच्छामा भर पर्ने कुरा हो । १५/२० वर्ष पहिले श्रीमान्को मृत्यु पछि श्रीमान्को अविवाहित भाईसँग विवाह गर्ने चलन थियो भनिन्छ तर पछिल्लो समयमा भने यो चलन हराई सकेको पाइन्छ ।

कार्ल मार्क्स र एङ्गल्सद्वारा प्रतिपादित सिद्धान्त नै मार्क्सवादी सिद्धान्त हो । यो सिद्धान्त परिवर्तनकारी क्रान्तीकारी सिद्धान्त हो । मार्क्सवादी सिद्धान्त सन् १९५० पछि समाजशास्त्र तथा मानवशास्त्रमा देखापरेको हो । समाजलाई व्याख्या र विश्लेषण गर्न नयाँ दृष्टिकोणको रूपमा मार्क्सवादी उपागमनको विकास भएको हो । उत्पादन प्रणालीको परिवर्तनका बारेमा बुझ्नु मार्क्सवादी उपयुक्त उपागमन हो । उत्पादनको स्वरूपहरूको आधारमा समाजको विकास र परिवर्तन हुन्छ भन्ने मान्यता हो । मार्क्सवादी सिद्धान्त अनुसार उत्पादन व्यवस्थाको परिवर्तनसँगै सामाजिक व्यवस्थामा परिवर्तन आउँछ । त्यस्तै यस अध्ययनमा तेह्रथुम जिल्ला मेन्छयायेम गाउँपालिकाश्रीजुङ्ग गाउँका मानिसहरूको परम्परागत उत्पादन प्रक्रिया कस्तो थियो र त्यस अनुरूप यस गाउँका विवाह संस्कारका प्रक्रियाहरू कसरी चलिरहेको थियो र कसरी निर्माण भएका थिए र अहिले आएर विवाह संस्कार सम्बन्धी कस्ता परिवर्तनहरू भएका छन् भन्ने विषयमा अध्ययन अनुसन्धान गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

समय परिवर्तनशील छ । परिवर्तनशील समयको गतिसँगै संसारका हरेक चिजहरू र हरेक वस्तुहरूमा फरक स्वरूप र संरचनामा परिवर्तन आइरहेको छ । समयको निरन्तर परिवर्तन सँगै समाज एक स्वरूपबाट अर्को स्वरूपमा परिवर्तन भइरहेको हुन्छ । जस्तो विवाह अर्न्तगत विवाहको प्रक्रिया ढाँचा, स्वरूप संरचनाहरूमा परिवर्तन हुनु सामाजिक परिवर्तन हो । फलस्वरूप सामाजिक परिवर्तन अनुसार मगर जातिको परम्परागत विवाहमा पनि परिवर्तन आएको पाइन्छ । जसमा मगर जाति भित्रमा मामाचेला फुपूचेला वैवाहिक परम्परामा बाँधिँएको मगर समुदाय निश्चित थरगोत्र विचको विवाह सञ्जालको परिधि भित्र रहेको हुन्छ । खासखास थरगोत्र विच मात्र चेलिमाइति (कुटुम्ब) सम्बन्ध कायम भएको हुन्छ । अहिले आएर परिवर्तनसँगै बड्दो बसाईसराई र सम्पर्क

विस्तारले गर्दा परम्परागत थर गोत्रभित्रको कुटुम्ब सम्बन्धमा परिवर्तन आइरहेको छ । एकै गाँउ वा सेरोफेरोका गाँउमा मात्र वैवाहिक सम्बन्ध स्थापना गर्दै आई रहेका मगरहरुले वर्तमानमा सबै क्षेत्रका मगरहरूसँग आपसि वैवाहिक लेनदेनको सम्बन्ध विस्तार गरिरहेको पाइन्छ ।

खासगरि शिक्षित युवा युवतीहरुले आफनो घेरालाई नाघेर अन्य जातिका व्यक्तिसँग वैवाहिक सम्बन्ध स्थापना गर्दै आइरहेका छन । उच्च शिक्षित धर्म धार्मिक परम्परा संस्कारहरु मगर चेलिहरुले अन्य जातिका युवाहरूसँग (खासगरि गैर आदिवासी जनजाति युवाहरूसँग)विवाह गर्ने प्रवृत्ति बढ्दो देखिन्छ । मगर समुदायमा गैरदलित जुनसुकै जातिसँग भएको वैवाहिक सम्बन्धलाई सामान्यतया स्वीकार गरिएको पाइन्छ । बाहुन क्षेत्री वा अन्य आदिवासि जनजातिका छोरी मगरका छोरोले विवाह गरेर ल्याएमा आफनो कुलगोत्रमा समावेश गराइन्छ र कुनै विभेद गरिएको पाइदैन ।

Frick (1986) ले "Himalayan Household : Tamang Demography and Domestic Processes" शीर्षकमा तिम्लिङ गाउँका तामाङ्ग समुदायका बारेमा उल्लेख गरेको पाईन्छ । तिम्लिङ गाउँ आँखु खोलाको उत्तर पूर्वमा रहेका तामाङ्ग समुदायमा पहिलो लेगार समाप्त भएपछि जुनसुकै समयमा पनि विवाह हुन सक्छ भनेर उल्लेख गरेका छन् । विवाहले तामाङ्ग समुदायमा द्वन्द्व सृजना गरेको देखिन्छ । जसमा विवाह गरेपछि माइतिले एउटा श्रम शक्ति गुमाउन पुग्छ भने अर्कोतर्फ अर्को घर परिवारसँग सम्बन्धहरु पनि बढ्न जान्छ । त्यसैले तामाङ्ग समुदायमा विवाह केवल दुई विपरित लिङ्ग बीचको सोभो सम्बन्ध मात्र नभई पुरै घरपरिवारहरु र नातेदारीलाई एक अर्कामा सम्बन्ध गाँस्ने साधनको रुपमा हेरेको पाईन्छ ।

फ्रिकीले तामाङ्ग समुदायमा मागी तथा भागी दुवै विवाह प्रचलनमा रहेको बताएका छन् तर मागी विवाहको तुलनामा भागी विवाहको मात्रा बढि देखिन्छ भनेर उल्लेख गरेको पाइन्छ । तर धनी परिवारले मागी विवाह नै गरेको पाईन्छ । मागी विवाह केटा केटीको आफनो छनौटको विवाह भन्दा कम उमेरमा हुने गर्दछ । यसरी कम उमेरमा विवाह गर्दा बढी बच्चा हुनु पर्ने हो तर तामाङ्ग समुदायमा मागी विवाह धेरै हदसम्म

असफल भएको हुँदा उनिहरूको प्रजनन् क्षमतालाई नियन्त्रण गरेको कुरा फ्रिकीले उल्लेख गरेका छन् ।

Nepali(1965) ले "The Newars" शीर्षकमा काठमाण्डौं कीर्तिपुरको पाङ्गामा बस्ने नेवार समुदायको विवाह संस्था र प्रथाको अध्ययन गरेको पाइन्छ । नेवारहरूमा विवाह एउटा त्यस्तो परिचित संस्था हो जसमा हरेक युवा युवतीहरूलाई समावेश गराउनु पर्दछ । पारिवारिक वंशलाई निरन्तरता दिन विवाह एक उपयुक्त माध्यम हो । नेवार समुदायमा विवाहले परिवारमा श्रमशक्ति थप्ने भएकाले यसलाई सामाजिक र आर्थिक महत्वको दृष्टिकोणबाट व्याख्या गरेको पाइन्छ । नेवार महिलाहरूको वास्तविक विवाह अजम्बरी भगवान् नारायणसँग गर्ने परम्परा रहेकाले उसको वास्तविक श्रीमान्को मृत्यु भएपनि विधवा नहुने र पुर्नविवाह गर्न सक्ने भनि उल्लेख गरेको पाइन्छ । नेवारको विवाह प्रथा सम्बन्ध विच्छेद र पुर्नविवाहका प्रक्रियाहरू अन्य जाति भन्दा फरक रहेको पाइन्छ । नेपालीले विवाहसँग सम्बन्धीत आर्थिक पक्ष तथा विभिन्न प्रकारका विवाहमा दुलहीको सामाजिक हैसियतका बारेमा पनि उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

Holmberg (1996) ले "Oder in Paradox" शीर्षकमा काठमाडौंको उत्तरपश्चिम क्षेत्रमा बसोबास गर्ने तामाङ्ग जातिहरूको संस्कारको बारेमा अध्ययन गरिएको छ । जसमा तामाङ्गहरू Dimdung र Himdung गरी २ समुहमा विभाजित भएका र उनिहरू समुह बाहिर तथा मामा चेला, फुपु चेला विवाह चल्ने परम्परा रहेको देखिन्छ । मागी, भागी तथा चोरी विवाह प्रचलनमा रहेका छन् भने एकलगामी विवाह प्रथा भएपनि बहुपत्नी प्रथा पनि नौलो मानिदैन । चोरि विवाहले मान्यता प्राप्त गर्न दुलहा पक्षले भोजको आयोजना गरि दुलही पक्षको वरिष्ठ महिलालाई तीन बोतल रक्सी दिनुपर्ने र उनले स्वीकार गरे मात्र विवाहले वैधानिकता प्राप्त गर्ने मान्यता रहेको पाइन्छ । तामाङ्ग विवाहमा छोरी वा वहिनीलाई दिइने हँसिया, कोदाली र काँसको कचौरालाई संस्कारसँग जोडेर हेर्ने गरेको पाइन्छ ।

शर्मा (२०५२) ले "नेपाली जनजीवन" भन्ने शीर्षकमा नेपालमा बसोबास गर्ने विभिन्न जातजातिहरूको बारेमा अध्ययन गर्ने क्रममा लिम्बू जातिको पनि अध्ययन गरेका छन् ।

जसमा लिम्बू जातिहरुको बसोबास स्थान, लिम्बूहरुको विभिन्न विवाह संस्कार लगायत जन्म, मृत्यु संस्कारका बारेमा राम्ररी उल्लेख गरेका छन् ।

Sirjana (2017) ले “युप्पारुडमा निहित महिला अधिकार“ शीर्षकमा लिम्बू समुदायको विवाह संस्कारमा नभै नहुने वस्तु युप्पारुड हो भनेर उल्लेख गरेको छ । कहि कहि यसलाई युप्पालुड पनि भन्ने गरिन्छ । युप्पाको शाब्दिक अर्थ चाँदिको ढ्याक भन्ने हुन्छ । विवाह लगनको समयमा वर वधुलाई आजिवन विवाह बन्धनमा बाँधी बाचा गराउँदा प्रयोग गरिने चाँदीको ढक र (विवाह लगन अधि बेहुलीलाई दिइने) बैना भनेर अर्थ लगाइएको छ । यो युप्पारुड बेहुलाले बेहुलीलाई दिने चाँदिको रुपैया वा ढक भनेर उल्लेख गरीएको छ ।

शाब्दिक अर्थ जे भएपनि युप्पारुडको साङ्केतिक अर्थ धेरै महत्वपूर्ण छ । युप्पारुड एक जिम्मेवारीको प्रतिक हो भने यो महिलाको लागि गरीएको विशेष व्यावस्था पनि हो । महिला स्वतन्त्र हुनका लागि प्रयोग गरीने साँचो पनि हो । माथि भनिए भै विवाहमा लगन गर्नु अगाडि बेहुलाले बेहुलीलाई बाचा बन्धन गरि चाँदिको एक रुपैया बेहुलीको पोथड (पछौरा) को छेउमा बाँदि दिन्छ । फेदाडमाले (पुजारी) बेहुलालाई चाँदिको रुपैया बाधाउनु अधि आफनी श्रीमतीको साथ दिने, इज्जत साथ घरमा राख्ने, कुनै किसिमको दुव्यावहार नगर्ने, श्रीमती प्रति बफादार रहने र त्यस्तो नगरेमा त्यहि युप्पारुडले श्रीमतीले श्रीमान्को निधारमा हानेर वैवाहिक सम्बन्धको अन्त्य गन सक्ने छिन भनि बाचा बन्धन गराएको हुन्छ भनि उल्लेख गरेको छ ।

युप्पारुडमा गरीएको बाचा बन्धनले लिम्बू समुदायमा विवाह भनेको एक करार हो भन्ने मान्यता स्पष्ट देखिन्छ । विवाह गर्दाका सर्तहरु पुरा नभए वा नगरीए विवाह भंग गर्न सकिने कुरा पनि यहाँ उल्लेख गरीएको छ ।

युप्पारुडसँग गाँसिएको परम्परा धेरै पहिले देखि चलि आएको भएता पनि यो समसामयिक अवस्थामा पनि उत्तिकै व्यावहारीक छ । यो व्यावहारीक भएता पनि राज्यको कानूनको प्रभावले गर्दा लोप हुदै जाने अवस्था छ । साथै यसको अर्थ नबुझेर

यसको महत्वले विवाह विधिमा चाहिने सामग्रीको रूपमा मात्र रहने अवस्था देखिन्छ । यसको महत्वलाई समयमै बुझेर यस्ता परम्परा र प्रथा जनित कानूनलाई मान्यता दिलाउनु आवश्यक देखिन्छ ।

यसरी देर्दा पूर्वी नेपालमा बसोबास गर्दै आएका लिम्बू जातिहरूको आफ्नै संस्कार, रितिरिवाज रहेको छ भनि बुझ्न सकिन्छ । तर परम्परागत संस्कार रितिरिवाजहरू हराउदै र विसर्दै गएको भान हुन्छ । त्यसैले लिम्बू जातिको संस्कार रितिरिवाजमा परिवर्तन बारेमा जानकारीका निमित्तविस्तृत रूपमा अध्ययन हुन जरुरी छ । त्यसकारण यो अध्ययन अनुसन्धान कार्यमा थप सहयोग होस भन्ने आशा अनुरूप लिम्बू जातिको बारेमा अध्ययन अनुसन्धान नगरिएको बेला हिजो आज पनि अध्ययन हुन जरुरी देखिन्छ ।

अध्याय-तीन

अध्ययन विधि

३. अध्ययन क्षेत्र

कुनैपनि अध्ययन अनुसन्धानमा वास्तविकता पत्ता लगाउन वा थाहा पाउन गहिरो अध्ययन अनुसन्धान गरिन्छ । जसको लागि विभिन्न विधिको प्रयोग गर्ने गरिन्छ । अध्ययन विधि अनुसन्धानको एउटा बाटो हो जुन बाटोमा अनुसन्धान स्वयमले राखेको उद्देश्य प्राप्तिको लागि अधि बढ्छ । अध्ययन विधिको अभावमा कुनैपनि अध्ययन अनुसन्धान विश्वसनीय मान्न सकिदैन । अध्ययन विधिलाई प्रभावकारी बनाउन स्वयम अनुसन्धान कर्ताले प्रत्यक्ष रूपमा अध्ययन अनुसन्धान गर्नु पर्दछ । यसकारण प्रस्तावित अध्ययनको उद्देश्य पुरा गर्नको लागि गुणात्मक र संख्यात्मक तथ्य तथ्याङ्कहरू संकलन गरि विभिन्न विधिहरू अपनाइएको छ ।

अध्ययन अनुसन्धानलाई मध्यनजर गरेर तेह्रथुम जिल्ला मेन्छयायेम गाउँपालिकाको श्रीजुङ्ग गाउँलाई अध्ययन क्षेत्र छनौट गरीएको छ । यस स्थानमा विशेष गरी लिम्बू जातिहरूको बसोबास परम्परा देखि नै रहेको पाईन्छ । त्यसकारण परम्परागत कृषि पेशा अनुरूप परम्परागत लिम्बू विवाह संस्कारमा आएको परिवर्तनलाई अध्ययन अनुसन्धान गर्न यस स्थानलाई उपयुक्त ठानिएको छ ।

आधुनिकरण,पश्चिमीकरण सँगै लिम्बू जातिले परम्परागत कृषि पेशा छोडी वैदेशिक रोजगार,व्यापार व्यावसाय आदिमा संमलग्न हुनथालेका छन् । यसरी कृषि पेशालाई छोडी नयाँ पेशालाई अपनाउनुले यिनीहरूको विवाह संस्कारमा पनि परिवर्तन आएको हुन सक्छ । त्यसैले परम्परागत लिम्बू संस्कारमा के कस्ता परिवर्तन आए,परिवर्तन आउनुका के कस्ता कारणहरू छन् ? त्यस्ता पक्षको अध्ययन गर्न रुचि भएको हुनाले साथै समय,खर्च र क्षेत्रलाई मध्यनजर गरि यस ठाउँलाई अध्ययन विधि अपनाइएको छ ।

३.१ अध्ययनको ढाँचा

अध्ययन अनुसन्धान वर्णानात्मक र अन्वेषणात्मक ढाँचामा रहेर गरिएको छ । यस अनुसन्धानमा लिम्बू विवाह संस्कार बारेमा वर्णन गरिएको छ भने परम्परागत लिम्बू जनजातिको विवाहमा के कस्ता परिवर्तनहरु आएका छन् र परिवर्तन आउनुका कारणहरुका बारेमा अन्वेषण गर्ने कोशिस गरिएको छ ।

३.२ तथ्याङ्क श्रोत

यस अध्ययनमा प्राथमिक र द्वितीय श्रोतको प्रयोग गरिएको छ । प्राथमिक श्रोत अन्तर्गत अनुसन्धानकर्ता स्वयम स्थलगत अध्ययन अवलोकन अर्न्तवाता आदिबाट तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ । प्रत्यक्ष अवलोकन पश्चात बरिष्ठ बुद्धिजीवीहरुलाई अर्न्तवाता मार्फत लिम्बू विवाह सम्बन्धी जानकारी लिइएको छ । द्वितीय श्रोत अन्तर्गत लिम्बू विवाह सम्बन्धी विभिन्न लेख, रचना, पुस्तक साथै पत्र पत्रिकाबाट तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ ।

३.३ नमुना छनौट

तेह्रथुम जिल्ला मेन्छयायेम गाउँपालिकाको जम्मा घरधुरी संख्या १७९४ रहेको छ र जम्मा जनसंख्या ८०७८ रहेको छ । जस अर्न्तगत मेन्छयायेम गाउँपालिका वडा नं. ४ को घरधुरी संख्या २८५ र जनसंख्या १२२७ रहेको छ (गा.वि.स.कार्यलय श्रीजुङ्ग) । जसमा श्रीजुङ्ग गाउँमा बसोबास गर्ने लिम्बू जनजातिको घरधुरी संख्या ३८ र जनसंख्या १३४ रहेको छ । जम्मा ३८ घरधुरीमा बसोबास गर्ने घरमुलीहरु जागिरको शिलशिला, वैदेशिक रोजगार, व्यापार व्यवसायका कारण साथै छोराछोरी पढाउने बहानामा कतिपय घरपरिवारहरु बसाई सर्न पुगेकाले गर्दा बाँकी रहेका २५ घरधुरीका घरमुलीहरुलाई अध्ययनको लागि छनौट गरिएको छ ।

समग्र यी २५ घर परिवारबाट युवा ११ र वृद्धा १४ जना लाई नमुना छनौटमा विना पक्षपात लिई परम्परागत लिम्बू विवाह संस्कार बारे, लिम्बू विवाहमा के कस्ता परिवर्तन

आएका छन् साथै परिवर्तन आउनुका कारण बारेमा जानकारीका लागि Non Probability Sampling मार्फत तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ ।

३.४ तथ्याङ्क संकलनविधिहरु

यस अध्ययन अनुसन्धानमा अनुसन्धानकर्ता आफैले स्थलगत अध्ययन गरि तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ । अध्ययनका उद्देश्य पुरा गर्नको लागि बढी भन्दा बढी सत्य तथ्य कुराहरु संकलन गर्न प्राथमिकश्रोत अर्न्तगतका अर्न्तवाता र अवलोकन विधिलाई अपनाइएको छ । साथै द्वितीय श्रोतअर्न्तगत विभिन्न स्वदेशी तथा विदेशी विद्वानहरुले लेखेका लेखहरु साथै लेख,रचना,पत्रपत्रिका,डायरीवाट प्राप्त तथ्यांकलाई लिइएको छ ।

३.४.१ अर्न्तवाता

तथ्याङ्क संकलन गर्नका लागि अर्न्तवाता पनि एक मार्गदर्शक मानिन्छ । अर्न्तवाताका लागि संरचित अर्न्तवाता सुची तयार गरिएको थियो । उक्त अर्न्तवाता सुचीमा बन्द र खुल्ला दुबै खाले प्रश्नहरु समावेश गरीएका थिए । बन्द प्रश्नहरुमा लिम्बू जातिका विवाह सस्कार अर्न्तगतका प्रेम विवाह,जारी विवाह,चोरी विवाह लगायत रीत (सगुन) लिने प्रचलनका बारेमा केन्द्रीत रहेर तथ्याङ्क संकलन गरिएको थियो । त्यस्तै खुल्ला प्रश्न अर्न्तगत मागी विवाह,अदालती विवाह बारेमा सुचना संकलन गरिएको थियो । यस अर्न्तवाताको माध्यमवाट यस्ता यस्ता सुचना संकलन गर्न मदत भयो ।

३.४.२ अवलोकन

अवलोकन निश्चित उद्देश्यसँग सम्बन्धीत तथ्य सङ्कलन गर्ने एक विधि हो । वास्तवमा अवलोकन अनुसन्धान कार्यमा अनिवार्य र महत्वपूर्ण मानिन्छ । अर्न्तवातामा आइपर्ने अफ्याराहरुलाई अवलोकन विधिवाट अनुसन्धानमा सहयोग गर्दछ । अनुसन्धानको सुरुवात अवलोकनवाट हुन्छ र यसको अन्तिम प्रमाणिकता अवलोकनमा गएर प्राप्त हुन्छ । अवलोकन अनियन्त्रित र नियन्त्रित दुई प्रकारका हुन्छन् । जसमा नियन्त्रित अवलोकन विधि मार्फत अनुसन्धान गरीएको थियो । यस अवलोकन मार्फत लिम्बू

जातिको विवाह संस्कार लगायत लिम्बू जातिहरूको सामाजिक अवस्था, व्यापार व्यावसाय र शिक्षा जस्ता पक्षमा केन्द्रित भएर अध्ययन अनुसन्धान गरिएको थियो । यस अवलोकनको समयमा विभिन्न साधनहरूको प्रयोग गरी तथ्याङ्क संकलन गरिएको थियो ।

३.५ तथ्याङ्क विश्लेषण

स्थलगत अध्ययन अनुसन्धान पश्चात सङ्कलित तथ्याङ्कहरूलाई तथ्याङ्कको प्रकृति अनुसार विभाजन गरि विश्लेषण गरिएको छ । तथ्याङ्कलाई संख्यात्मक तरिकाले विश्लेषण गरिएको छ, भने गुणात्मक प्रकारका सुचनाहरूलाई व्याख्या र वर्णन गरि विश्लेषण गरिएको छ ।

३.६ अध्ययनको सिमा

अध्ययन अनुसन्धानको आफ्नै सिमाहरू हुने हुन्छ । समय र आर्थिक श्रोतको सिमालाई मध्यनजर गरि लिम्बू जातिको बसोबास भएको तेह्रथुम जिल्ला मेन्छयायेम गाउँपालिकाको श्रीजुङ्ग गाउँलाई मात्र समेटिएको छ । अनुसन्धान कार्य भनेको कुनै निश्चित उद्देश्य प्राप्तिको लागि गरिने कार्य भएकोले श्रीजुङ्ग गाउँमा बसोबास गर्ने लिम्बू जातिको विवाह संस्कार बारे खोज, अध्ययन र विश्लेषण गरि अध्ययन अनुसन्धान गरिएको छ । त्यसैले अन्य क्षेत्र एवम् परिवेशमा बसोबास गर्ने अन्य लिम्बू विवाहसँग मेल नखान पनि सक्दछ ।

अध्याय-चार

४. अध्ययन क्षेत्र र लिम्बू जाति

मेन्छयायेम डाडाँ श्रीजुङ्ग गाउँमा अवस्थित प्रसिद्ध एवम् केहि धार्मिक तथा केहि ऐतिहासिक महत्व भएको पहाडको टाकुरा हो । यो डाडाँको नाम मेन्छयायेम कसरी रहन गयो भन्ने विषयमा यो पहाडको टाकुरामा रहेको सम्म भागमा किरात लिम्बूहरुले सदियौं देखि पुजा ल्याएको युमासाम अथवा बुडि देवि तरुणी रूप धारण गरेर डुल्छीन रे भन्ने जनविश्वास रहेको छ । लिम्बू भाषामा तरुणी केटी डुल्लु भन्दा मेन्छयायेम भनिन्छ । अत यो डाडाँको नाम पनि मेन्छयायेम रहन गएको हो भन्ने किम्बदन्ती रहेको छ । यहि मेन्छयायेम डाडाँको नामवाट हाल तीनवटा गाउँ श्रीजुङ्ग,मोराहाङ्ग र पौठाकलाई मेन्छयायेम गाउँपालिका नामाकरण गरिएको छ । त्यस्तै श्रीजुङ्ग गाउँको नाम श्रीजुङ्ग कसरी रहन गयो भन्ने विषयमा आजभन्दा ९०० वर्ष अगाडि किराती लिम्बूहरुको महान् राजा श्रीजङ्गाको राजधानी रहेको यो ठाउँमा हाल आएर श्रीजुङ्ग रहन गएको छ । उक्त महान् किराती राजाको नामसंग यो गाउँको नाम जोडिन गएको छ । उक्त किम्बदन्ती भन्दा पनि वास्तविकताकोनजिक रहेको आज सुन्न पाइन्छ । यसरी राजा श्रीजङ्गाको नामाकरण गर्दै जादा श्रीजुङ्ग नाम रहन गएको हो भन्ने मान्यता रहेको छ(Ingnam,2010) ।

पूर्वको नौ जिल्ला भित्र लिम्बू जातिहरुको मुख्य बसोबास रहेको छ । नौ जिल्लाहरुमा सुनसरी,धनकुटा,तेह्रथुम,मोरङ्ग,भापा,इलाम,पाँचथर,ताप्लेजुङ्ग र सखुवासभा पर्दछ । तेह्रथुम जिल्ला मेन्छयायेम गाउँपालिकाको श्रीजुङ्ग गाउँमा पनि लिम्बूहरुको बसोबास बाहुल्यता रहेको पाइन्छ । विविध जनजाति मध्ये एक लिम्बू पनि हो । लिम्बूलाई लिम्बू भाषामा याक्थुङ्गवा भनिन्छ तर अन्य जातिले भने लिम्बू भन्ने गर्दछन् । कतिपय लिम्बूहरुलाई पद्वी अनुसार सुब्बा भन्ने गरेको पाइन्छ । यहाँको अधिकांश बासिन्दाहरु लिम्बू हुक्पा चोडवाङ्ग,लुम्फुडवा लिम्बू रहेका छन् । त्यसैगरि भट्टराई,दाहाल,शेर्पा,गुरुड र बस्नेत जातिका मानिसहरुको बसोबास पनि रहेको पाइन्छ । सदरमुकाम म्याङलुङ

बजारवाट ६ कोश उत्तर पश्चिम दिशामा मेन्छयायेम गाँउपालिकाकोश्रीजुङ्ग गाउँ रहेको छ ।

श्रीजुङ्ग गाउँको विकासलाई हेर्दा खासै विकास भएको देखिदैन । मोटरबाटोको निर्माण भएपनि सर्वसुलभ ढङ्गले निर्माण भईसकेको देखिदैन । यहाँको हावापानी जाडोमा जाडो नै हुने र गर्मीमा सामान्य गर्मी हुने गर्दछ । माथिल्लो क्षेत्रमा हिउँदमा हिउँ पनि पर्ने गर्छ । यस गाउँमा उब्जाउयोग्य जमिन सामान्य रहेको छ भनेयहाँको अधिकाश मानिसहरु अलैची,आलु,धान खेतिमा आकर्षित भएको पाइन्छ । यहाँका युवाहरु प्राय रोजगारका शिलशिलामा ब्रिटिस आर्मी,भारतीय सेना,सिगाँपुर पुलिसमाभर्ति लागेको पाइन्छ । भने अन्य चाहि विभिन्न देश हङकङ्ग,मलेसिया,कतार,दुबई,साउदी,भहराइन लगायत अन्य देशहरुमा ज्याला मजदुर वा रोजगारको सिलशिलामा गएको देखिन्छ । तेह्रथुम जिल्ला भरि नै ज्यादा लाहुरे भएको भनेर श्रीजुङ्ग गाउँलाई चिन्ने गर्दछ । यहाँका अधिकाश बासिन्दाहरु प्रायजसो बसाइसराईको क्रममा धरान सुनसरी,मोरङ,भापा साथै काठमाडौंमा बसाई सरेको पाइन्छ । बसाइसराईको परिणाम स्वरुप श्रीजुङ्ग गाउँको परम्परागत लिम्बू विवाहमा परिवर्तन आएको देखिन्छ ।

४.१ लिम्बू विवाह बारे सामान्य चर्चा

विवाह एउटा सामाजिक प्रक्रिया हो । विवाहलाई जीवनको एउटा महत्वपूर्ण अंगको रूपमा मानिन्छ । विवाह एउटा अनिवार्य सम्बन्ध हो जसले जीवनलाई सार्थकता दिएको हुन्छ । मनुस्मृतिले विवाहलाई दुई आत्मा बीचको पवित्र मिलन भनेको छ । आफुले चाहेर मात्र नहुने विवाहका लागि सुर्य भगवानले नै तोकिएको हुने कुरा उक्त स्मृतिमा चर्चा छ (संवाददाता,२०७३) । विवाह समाजको लागि महत्वपूर्ण हुन्छ । विश्वका हरेक क्षेत्रमा सस्कृति र परम्परा फरक फरक भएपनि विवाह गर्ने चलन छ । यो जीवनको निकै राम्रो यात्रा मानिन्छ जुन यात्रामा फरक फरक परिवार तथा परिवेशमा जन्मिएका,हुर्किएका दुई जीवन एक भएर जीवन विताउने प्रयत्न गर्दछन त्यसलाई विवाह भनिन्छ । वशं निरन्तरको लागि विवाह अनिवार्य छ । विवाह विना वशं निरन्तरता अकल्पनिय छ । विवाहको उत्पति कहिले भयो भन्ने आधिकारिक

तथ्याङ्क त कतै छैन तर यसको उदविकासको सन्दर्भमा भने विभिन्न समाजशास्त्री तथा मानवशास्त्रीहरूले विविध धारणा राखेको पाइन्छ । जसमा मानवशास्त्री लुइस मोर्गनका अनुसार शुरुमा विवाह नामको कुनै संस्था थिएन र सन्तान आमाका नामवाट चिनिन्थे र बाबुको विशेष स्थान थिएन (आर्चाय, २०७०) ।

४.२ परम्परागत लिम्बू विवाह

लिम्बू विवाह पद्धतिको परम्परागत प्रचलनहरू आजको सुधारवादी लिम्बू समाज भनौ या विकृति आएको भनौ लिम्बूहरूमा वर्तमानमा गरीने विवाह पद्धतिसँग मेल नखान सक्छ । त्यसर्थ ती पुरानो लिम्बू पहिचानसँग गासिएको विवाह पद्धतिलाई पनि अक्षुण्ण राख्न आवश्यक देखी उचित अनुचित जे जस्तो ठहरे पनि परम्परागत प्रचलनमा चलेको यथार्थ विवाह पद्धतिको विधिहरू यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

विवाह जाति अनुसार फरक फरक किसिमले गर्ने गर्दछ । जसमा लिम्बू विवाह आफ्नै सस्कृति रितिरिवाज अनुसार गर्ने गरेको पाइन्छ । परम्परागत लिम्बू विवाह विभिन्न प्रकारको रहेको छ, जसमा जर्बरजस्ती वा चोरी, जारी, मागी, भागी र प्रेम विवाह रहेको छ । केटाले केटी मन परेमा केटीको राजीखुसी विना मेला हाटबजार, पाहुना गएको बेला केटा पक्षकाले जर्बरजस्ती वा चोरी तानेर बोकेर राख्ने अथवा लाने अनि विवाह गर्ने चलन थियो यस्तो विवाहलाई जर्बरजस्ती वा चोरी विवाह भनिन्छ । यदि पहिलो श्रीमान् मन परेन भने दोस्रो विवाह गर्ने चलन थियो । यस्तो विवाहलाई जारी विवाह भनिन्छ । दोस्रो विवाह पश्चात पहिलो श्रीमान्लाई जारी (केहि पैसा वा सुन दिनु) अथवा जरिवाना तिर्नु पर्ने चलन थियो । यस्तो अवस्थामा जार जार विच काटा काट नै गर्ने गर्थे । तर गाउँका भद्र भलादमी बसी भद्र भलादमीहरूले कुरा मिलाउने गर्दछ । भद्र भलादमी र जारले भने बमोजिम जार तिर्नु पर्ने चलन थियो । दाजुको मृत्यु पश्चात देवरले भाउजु विवाह गर्नु पनि जारी विवाह हो तर यस विवाहमा जारी तिर्नु पर्दैन । तर केहि वर्ष यता लिम्बू समाजमा जारी विवाहलाई विकृति र नकारात्मक रूपमा हेरेको पाइन्छ ।

हाटबजार, पाहुना गएको बेला केटाकेटी हात समाएर धान नाच्ने प्रचलन रहेको पाइन्छ । यसरी धान नाच्दा नाच्यै एक अर्का विच माया प्रेम बस्छ । त्यसपछि विवाह गर्ने निधो गरिघर परिवारको सल्लाह बमोजिम विवाह गर्ने गर्थे तर घर परिवारले गरीब परिवार गरीब केटा भनि केटी नदिएमा केटा र केटी भागेर विवाह गर्ने प्रचलन पाइन्छ । केटा केटी मन परापर भई भाग्दा केटीले पेकोसामा (बासवाट बनेको एक प्रकारको डालो) सिन्का राख्ने चलन थियो। तर छोरी घरमा छैन र पेकोसामा पनि सिन्का छैन भने साथि भाईसँग सोधि खोजी गर्दा पनि पत्तो लागेन भने कतै घास काट्न जादाँ लडि मप्यो कि भनेर जडगल तिर खोज्नु जानु पथ्यो भनेर बुढापाकाहरु बताउछन । अर्न्तजातिय विवाह गर्दा प्रेम पछि भागेर विवाह गर्ने चलन थियो । अर्न्तजातिय प्रेम अनि भागि विवाह भएमा पहिले चोख्याएर मात्र भित्रयाउने चलन थियो । अर्न्तजातिय विवाहमा केटा लिम्बू हो भने लिम्बू रीत अनुसार विवाह गर्ने गरेको पाइन्छ, केटी मगर हो भने मगर केटीको घरमा मगरको रीत अनुसार नै विवाह गरेको पाइन्छ । परम्परागत विवाहमा भने अर्न्तजातिय विवाह कमै मात्र पाइन्छ । अर्न्तजातिय विवाह गरेको घरमा कसैको मृत्यु भएमा लास पनि छुन नपाउने चलन थियो । जातिय भित्रहोस या अर्न्तजातिय भित्र जुनसुकै जाति भित्रमा केटा केटी भागी विवाह गर्दा केटीको घरमा चोरको सोर(रीत भात) केटालाई बढि कस्ने वा लिने प्रचलन थियो ।

यी सबै विवाहको तुलनामा मागी विवाह खर्चिलो मानिन्छ । परम्परागत मागी विवाहमा आमा बाबुले जस्तो केटासँग दिएपनि त्सस्तैसँग विवाह गर्ने चलन थियो । भने केटाको आमा बाबुले भने बुहारी रोज्दा कामकारी र खान्दान परिवारको वा कुलको खोज्ने र छोरालाई विवाह गर्ने चलन थियो । परम्परागत मागी विवाह गर्दा पहिले केटीको आमा बाबुसँग दिने नदिने कुरा अप्रत्यक्ष रुपमा कुरा बुझ्न मान्छे (कडलिवा) पठाउने चलन थियो । यदि दिने कुरा भएमा २ बोतल रक्सी बोकेर केटा सहित एक समुह केटीको घर जान्छ । केटी दिने भएमा केटीको अभिभावक समक्ष दुई बोतल रक्सी राखेर विवाहको प्रस्ताव राख्छन् । यदि विवाह प्रस्ताव स्वीकार भएमा केटी दिने भन्ने कुरा बुझिन्छ । त्यसपछि केटी तर्फकाले केटा तर्फबाट आएको रक्सी बाड्न लगाउछन् र पहिले केटा तर्फकालाई नै चाख्न लगाउने चलन पाइन्छ । केटाले

केटीको पछौरामा युप्पारुड (चादीको पैसा) बाँधिदिन्छ । त्यसपछि दुबै तर्फका आफन्तहरुलाई पैसा वा फूल राखेर ढोग्ने चलन रहेको पाइन्छ । विवाहको मिति पनि तोकिन्छ । विवाहको मिति तोकिसके पछि केटा पक्षवाट घर घर गएर मौखिक निम्तो दिने चलन पाइन्छ । विहेको २ दिन अगाडी केटा पक्षवाट केटा सहित अरु मान्छे केटीलाई लिन केटीको घर जाने गर्दछ । विहेको अघिल्लो दिन लोकन्दी(केटी साथी) माइतीहरु केटीलाई लिएर केटाको घर जाने चलन छ । यसरी जादाँ बन्दुक २ नाल ४ नाल कति हुन्छ बाटो बाटो पड्काउदै जाने चलन छ साथै नौमति बाजा पनि लाने चलन परम्परागत विवाहमा पाइन्छ । यसरी केटी पुप्याउन आउने केटा पक्ष लगायत लोकन्दीहरु घर पुग्नु भन्दा केहि टाढा पुग्दा नै बाटोमा रक्सी, मासु, तरकारी दिने चलन छ जसलाई बाटो खाजा (लामलक्वा)भनिन्छ । यसरी बाटो खाजा दिएको बेला जोर नाल बन्दुक पनि पड्काइ लोकन्दीहरुलाई स्वागत गर्ने चलन परम्परागत लिम्बू विवाहमा पाइन्छ । यसरी खाजा दिए पछि बेहुली लोकन्दी राख्ने डेरामा राख्ने चलन छ । बेहुली लोकन्दीलाई डेरामा राख्नको लागि बसाउनि पैसा रक्सी सँगै बस्नु अनुरोध गरे पश्चात मात्र बेहुली लोकन्दीहरु बस्ने चलन रहेको छ । भोलि पल्ट बेहुली भित्राउने दिन बेहुला तर्फवाट लुगा र गरगहनाहरु बेहुली राखेको डेरामा पुप्याई दिन्छ । त्यसपछि लोकन्दीहरुले बेहुलीलाई लुगा फेराई तयारी अवस्थामा राख्छन । बेहुला लोकन्दे र अन्य मानिस बेहुली लिन आउछन । अनि स्वायम्बर गरे पश्चात बेहुलीले बेहुलाको खुट्टामा ढोग्ने गर्दछ । त्यसपछि बेहुलालाई घोडामा र बेहुलीलाई डाली चढाई घरमा ल्याउने चलन थियो ।तर पछिल्लो समयमा भने यस्तो चलन विधिको रुपमा मात्र गर्ने चलन रहेको पाइन्छ ।

४.३ आधुनिक लिम्बू विवाह

परम्परागत लिम्बू विवाह अर्न्तगतका विवाहमा हाल जर्बरजस्ती वा चोरी विवाह गैर कानुनी भएकोले यो प्रचलनमा पाईदैन । पहाडी विकट गाँउमा यो प्रचलन कतै कतै पाइएता पनि चोरी विवाहको चलन हराई सकेको पाइन्छ । पहिलो श्रीमान्लाई छोडी अर्को केटासँग विवाह गर्नुलाई जारी विवाह भनिन्छ भने दाजु मरेर भाउजु विवाह गर्नुलाई पनि जारी विवाह भनिन्छ । तर केहि दर्शक यता जारी विवाह पनि प्रचलनमा

पाइदैन । अहिले प्रचलित विवाहमा मागी,भागी र प्रेम विवाह रहेको पाइन्छ । मागी,भागी र प्रेम विवाह करिब एकै प्रकृतिका हुन्छन । समाजमा आमा बाबुको रोजाइ भन्दा पनि आफैले जीवन साथी रोज्नु पर्ने जमाना दिनदिनै बढ्दो छ ।केटाकेटी विच प्रेम सम्बन्धमा छन् तर केटा अथवा केटीको परिवारले स्वीकार गर्न मानेका छैनन् भने केटा र केटी मेला वा हाटबजारबाट केहि समयका लागि भाग्दछन् यसलाई प्रेम र भागी विवाह भनिन्छ तर केटा केटी विच प्रेम सम्बन्ध छ र घर परिवारको सल्लाह बमोजिम मागि विवाह गरिन्छ भने यस्तो विवाहलाई प्रेम र मागी विवाह भनिन्छ । अरु विवाहको तुलनामा मागी विवाहलाई खर्चिलो मानिन्छ । मागी विवाहमा रित माग्ने चलन छ । रित मागे पनि विधिको रुपमा रहेको देखिन्छ ।

४.४ विवाहमा आएको परिवर्तन

विवाह एउटा सामाजिक प्रक्रिया हो । विवाहलाई जीवनको एउटा महत्वपूर्ण अंगको रुपमा मानिन्छ । विवाह एउटा अनिवार्य सम्बन्ध हो जसले जीवनलाई सार्थकता दिएको हुन्छ । मनुस्मृतिले विवाहलाई दुई आत्मा बीचको पवित्र मिलन भनेको छ ।आफुले चाहेर मात्र नहुने विवाहका लागि सुर्य भगवानले नै तोकिएको हुने कुरा उक्त स्मृतिमा चर्चा छ (संवाददाता,२०७३) । विवाह समाजको लागि महत्वपूर्ण हुन्छ । विश्वका हरेक क्षेत्रमा सस्कृति र परम्परा फरक फरक भएपनि विवाह गर्ने चलन छ । यो जीवनको निकै राम्रो यात्रा मानिन्छ जुन यात्रामा फरक फरक परिवार तथा परिवेशमा जन्मिएका,हुर्किएका दुई जीवन एक भएर जीवन विताउने प्रयत्न गर्दछन त्यसलाई विवाह भनिन्छ । वशं निरन्तरको लागि विवाह अनिवार्य छ । विवाह विना वशं निरन्तरता अकल्पनिय छ । विवाहको उत्पति कहिले भयो भन्ने आधिकारिक तथ्याङ्क त कतै छैन तर यसको उदविकासको सन्दर्भमा भने विभिन्न समाजशास्त्री तथा मानवशास्त्रीहरुले विविध धारणा राखेको पाइन्छ । जसमा मानवशास्त्री लुइस मोर्गनका अनुसार शुरुमा विवाह नामको कुनै संस्था थिएन र सन्तान आमाका नामवाट चिनिन्थे र बाबुको विशेष स्थान थिएन । तर पछिल्लो समयविवाहमा परिवर्तन आएको छ जसमा अहिले सन्तान बाबुको नामवाट चिनिन्छ (आर्चाय,२०७०)

।

विवाह जाति अनुसार फरक फरक तरिकाले गर्ने गर्दछ । जसमा लिम्बू विवाह आफ्नै सस्कृति रितिरिवाज अनुसार गर्ने गरेको पाइन्छ । परम्परागत लिम्बू विवाह विभिन्न प्रकारको रहेको छ, जसमा जर्बरजस्ती,जारी,मागी,भागी र प्रेम विवाह रहेको छ । परम्परागत लिम्बू समाजमा केटाले केटी मन परेमा केटीको राजीखुसी विना केटा पक्षकाले जर्बरजस्ती तानेर बोकेर राख्ने अनि विवाह गर्ने चलन थियो भने पछिल्लो समय जर्बरजस्ती विवाह गैर कानुनी भएकोले यो प्रचलनमा पाइदैन । त्यस्तै जारी,चोरी विवाह पनि प्रचलनमा पाइदैन । मागी,भागी र प्रेम विवाह भने लिम्बू समाजमा प्रचलित विवाहहरू हुन । मागी,भागी र प्रेम विवाह करिब एकै प्रकृतिका हुन्छन । केटाकेटी विच प्रेम सम्बन्धमा छन् तर केटा अथवा केटीको परिवारले स्वीकार गर्न मानेका छैनन् भने केटा र केटी मेला वा हाटबजारबाट केहि समयका लागि भाग्दछन् यसलाई प्रेम र भागी विवाह भनिन्छ तर केटा केटी विच प्रेम सम्बन्ध छ र घर परिवारको सल्लाह बमोजिम मागी विवाह गरिन्छ भने यस्तो विवाहलाई प्रेम र मागी विवाह भनिन्छ । प्रेम अनि मागी विवाह हिजोआज धेरै नै प्रचलनमा देखिन्छ । अरु विवाहको तुलनामा मागी विवाहलाई खर्चिलो मानिन्छ । परम्परागत लिम्बू मागी विवाहमा रित्त माग्ने चलन धेरै पाइन्छ भने हाल यो चलन छोड्दै र हराउदै गएको पाइन्छ । रित्त मागे पनि विधिको रूपमा रहेको देखिन्छ त्यस्तै लगन गर्ने विधि देखि लिएर विवाहको स्वरूप नै बदलिदै गएको पाइन्छ जसले गर्दा विवाहमा दिनदिनै परिवर्तन आएको पाइन्छ ।

४.५ लिम्बू विवाहमा परिवर्तन आउनुका कारण

लिम्बू विवाह संस्कारमा परिवर्तन आउनुमा विभिन्न कारक तत्वहरूले भुमिका खेलेको पाइन्छ जसमा लत निम्नअनुसार रहेका छन् ।

आधुनिकिकरण

परम्परागत लिम्बू विवाह संस्कारमा परिवर्तन हुनुमा आधुनिकिकरणको पनि भुमिका रहेको छ । परम्परागत लिम्बू विवाहहरू शहरमा भएपनि प्राय घरमै गर्ने चलनमा केहि

वर्ष यता आधुनिकिकरणका कारण विवाह पनि पार्टि प्यालेसमा गर्ने चलन सुरु भएको पाइन्छ । परम्परागतगरगहना र पहिरनमा पनि केहि नयाँ ढाचाँमा परिवर्तन भएको छ । त्यसैले आधुनिकिकरण भन्नाले परम्परागत विवाह संस्कारमा समय सापेक्ष विवाहमा लगाउने पहिरन, गहनामा नयाँ ढाचाँमा आउनु हो । परम्परागत लिम्बू विवाहमा विवाहको मिति तय भएपछि मौखिक निम्तो दिने प्रचलनमा हाललिम्बू विवाहमा विवाह कार्ड अथवा फोन,इमेलवाट पनि निमन्त्रणा गरिएको पाइन्छ । जसलाई आधुनिकिकरण भनिन्छ।

पश्चिमिकरण

परम्परागत लिम्बूविवाह संस्कारमा परिवर्तन हुनुको कारणहरु मध्ये एक प्रमुख कारण पश्चिमीकरण पनि एक हो । पश्चिमिकरण भन्नाले पश्चिमि मुलुकको संस्कार संस्कृती,धर्म,भाषा लगायत पश्चिमि देशवाट विकास भई हाम्रो देशमा भित्रिएको र पश्चिमिकरण एक सभ्यताको रुपमा विकास भएकोले त्यस सभ्यताले हाम्रो परम्परागत विवाह संस्कार लगायतका अन्य पक्षमा पनि असर गरेको देखिन्छ ।

शहरीकरण

त्यस्तै संस्कार परिवर्तन हुनुमा शहरीकरण पनि एक कारण हो ।मानिसहरु धुम्नको लागि शहर बजार र विदेश जाने कारण त्यहाँको संस्कार सस्कृति देखेर पछि आफनो देश गाउँमा पनि त्यहि अनुरूप विवाह गर्ने चलन सुरु हुन्छ । त्यस्तै शहरलाई हेर्ने हो भने हाल शहरमा रहेका लिम्बूहरु विभिन्न जिल्लावाट आएर बसेको देखिन्छ । जसको कारण विवाह संस्कारमा पनि त्यहि ठाउँको संस्कार स्वरुप विवाह गर्ने भएका कारण शहरीकरणले प्रभाव पारेको देखिन्छ । त्यसैले पम्परागत लिम्बू विवाह घरमै गर्ने चलनमा हिजोआज भने लिम्बू विवाहहरु पाटि प्यालेसमा गर्ने गरेको पाइन्छ । यो पनि शहरिकरणको कारणले गर्दा विवाह संस्कारमा परिवर्तन आएको देखिन्छ ।

सुचना र सञ्चारको प्रभाव

सुचना र सञ्चारको प्रभाव लिम्बू जातिको विवाह संस्कारमा पनि परेको देखिन्छ । लिम्बू विवाहमा रीत बोकेर जानुपर्ने ठाउँमा फोन तथा विभिन्न सुचनाको माध्यम द्वारा नै काम गरेको पाइन्छ । त्यसै गरि विवाहको निम्तो पनि टाढासम्म पुऱ्याउन परेमा फोन तथा सुचनाको अन्य माध्यमहरु प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ । परम्परागत लिम्बू विवाहमा घर घरमा गई मौखिक निम्तो दिने चलनमा सञ्चारका कारण टाढाका पाहुनालाई टेलिफोन मार्फत नै निम्तो दिने चलन केहि वर्ष यतावाट प्रचलनमा आएको पाइन्छ ।

यातायातको विकास

परम्परागत लिम्बू विवाहमा पैदल हिडेर जन्ती जाने अनि बोकेर बेहुला बेहुलीलाई लाने संस्कारमा परिवर्तन भई गाडीमा जन्ती जाने र ल्याउने चलन सुरु भएको पाइन्छ । यातायातको विकासले पनि लिम्बू विवाह संस्कारमा प्रभाव पारेको देखिन्छ ।

बसाईसराई

संस्कार तथा सस्कृति परिवर्तन हुनुको प्रमुख कारणहरु मध्ये बसाईसराई पनि एक प्रमुख कारण हो । बसाईसराई गर्दा एकखाले संस्कार तथा सस्कृति बोकेको व्यक्ति, समूह तथा समुदाय अर्को संस्कार वा सस्कृतिमा रहन पुग्दा आफ्नो संस्कार तथा सस्कृति त्यहि अनुरूप गर्ने गरेको पाइन्छ । त्यसैले संस्कार सस्कृति परिवर्तन हुनुमा बसाईसराई पनि एक कारण हो । जसमा श्रीजुङ्ग गाउँका लिम्बूहरु बसाईसराईको क्रममा धरान, इटहरी, काठमाडौं लगायत विदेशी मुलुकमा पुगेको पाइन्छ र त्यहि ठाउँ अनुसार विवाह संस्कार गर्ने गरेको पाइन्छ । जसको कारण परम्परागत लिम्बू विवाह संस्कारमा परिवर्तन आएको पाइन्छ ।

अध्याय-पाँच

५. श्रीजुङ्ग गाउँको लिम्बू जातिको विवाह पद्धति र प्रकारहरु

विवाह एक चाख लाग्दो विषय हो किन भने विवाहले वशं फैलाउने र मानव जीवनको अन्त्य हुन नदिन पनि हो । परम्परा देखि चलिआएको यो विवाह जाति अनुसार फरक फरक तरिकाले गर्ने गरेको पाइन्छ । त्यस्तै लिम्बूहरुले विवाह आफ्नै जातिय परम्परा अनुसार गरेको पाइन्छ । परम्परागत लिम्बू विवाह विभिन्न प्रकारको पाइन्छन जस्तै मागी,भागी,जबरजस्ती,जारी र प्रेम विवाह रहेको छ । लिम्बू जातिको परम्परागत जिविकोपार्जन कृषिमा निर्भर रहेको पाइन्छ । कृषि पेशा अनुरूप परम्परागत लिम्बू विवाहको प्रचलन रहेकोमा हाल कृषिमा मात्र निर्भर नभई अन्य विभिन्न पेशामा पनि निर्भर भएको देखिन्छ परिणाम स्वरूप लिम्बू जातिको विवाह संस्कारमा पनि परिवर्तन आएको पाइन्छ ।

परम्परागत लिम्बू विवाह मध्ये जबरजस्ती र जारी विवाह हराउदै गएको देखिन्छ । किनभने जबरजस्ती र जारी विवाह गैर कानुनी भएकोले प्रचलनमा पाइदैन । बाकी मागी,भागी र प्रेम विवाह हिजो आज प्रचलनमा रहेको पाइन्छ । केटा केटी विच प्रेम सम्बन्ध भएमा मागी या भागी विवाह गर्ने चलन रहेको पाइन्छ । यसमा अभिभावक भन्दा पनि प्रेमी जोडीको सहमती हुन्छ । वर्तमान युवाहरुले रोजेको र धेरै चल्तिमा रहेको प्रेम विवाह उत्तम विवाह हो । किनकि प्रेम विवाहमा आफ्नो जिवन साथीलाई राम्ररी बुझ्न सकिएको हुन्छ । प्रेम सम्बन्धमा रहेका केटाकेटीलाई जात जातियताको कुनै चासो भएको पाइदैन । जुनसुकै जातसँग पनि मनपरे पछि प्रेम हुन्छ र अनन्त विवाहमा परिणत हुन्छ । यस गाउँमा प्रेम विवाह कतिको छ भन्ने विषयमा गरिएको सर्वेक्षणमा निम्ननुसारको तथ्य आएको छ । जसलाई तालिका न. १ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. १

श्रीजुङ्ग गाउँका लिम्बूको प्रेम विवाह

क्र.स	प्रेम विवाह	संख्या	प्रतिशत
१	छ	६	२४
२	छैन	०	०
३	धेरै जसो छ	१८	७२
	अन्य	१	४
	जम्मा	२५	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७४

तालिकानं. १ का अनुसार २५ घरधुरीमा गरिएको सर्वेक्षणमा प्रेम विवाह सम्बन्धी अध्ययनमा २५ घर मध्येमा ७२ प्रतिशत धेरै जसो प्रेम विवाहको चलन छ भन्ने पाइयो, २४ प्रतिशत प्रेम विवाह छ भन्ने पाइयो र अन्यमा ४ प्रतिशत रहेको छ । यसबाट के थाहा पाइन्छ भने प्रेम विवाह सम्बन्धी सोधिएको प्रश्नमा धेरै जसो प्रेम विवाह गर्ने संख्या अरु भन्दा तुलनात्मक रूपमा बढि पाइयो । त्यसैले केहि वर्ष यतावाट युवाहरु प्रेम विवाहमा बढि आर्कषित भएको भन्ने तालिका नं. १ बाट बुझिन्छ ।

५.१ श्रीजुङ्ग गाउँका लिम्बूहरुको जातिय प्रेम विवाह

औधोगिककरण, पश्चिमिकरण र विकासको गतिमा लम्किरहेको समाज देश परिवर्तन तिर अगाडि बढि रहेको छ तर मानिसको सोच विचार पुरानो रहेको पाइन्छ । गाउँ समाजमा अभैपनि अर्न्तजातिय भेदभाव कायमै रहेको देखिन्छ । अर्न्तजातिय विवाह गर्ने जोडीलाई हौसलाको लागि सरकारले रु एक लाखको पुरस्कार दिने गरेको पाइएता पनि यसले समाजमा भन विकृति फैलाएको पाइन्छ । त्यसैले अर्न्तजातिय विवाह सामाजिक चुनौतिका रूपमा अगाडि बढेका कारण अर्न्तजातिय विवाह गर्ने जोडीलाई

संरक्षण र सम्मान गर्दै अरुले समेत अनुसरण गरे मात्र समाज परिवर्तन सम्भव हुन्छ । व्यक्ति परिवर्तन भएपनि अन्तर्जातिय विवाह सम्बन्धी समाजका मानिसहरुको मन व्यावहार परिवर्तन भएको पाइदैन यसलाई परिवर्तन गर्नका लागि समाज,व्यक्ति आफैले व्यावहार सुरुवात गर्नुपर्दछ । अनन्त जातिय विभेदमा कमि आउन सक्दछ । श्रीजुङ्ग गाउँका लिम्बूहरुको जातिय प्रेम विवाह बारे अभि प्रष्ट पार्न तलको तालिकामा प्रस्तुत गरीएको छ ।

तालिका नं. २

श्रीजुङ्ग गाउँका लिम्बूहरुको जातिय प्रेम विवाह

क्र.सं	जातिय प्रेम विवाह	संख्या	प्रतिशत
१	सजातिय प्रेम विवाह	१७	६८
२	अन्तर्जातिय प्रेम विवाह	०	०
३	अन्य	८	३२
	जम्मा	२५	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७४

तालिका नं. २ लाई हेर्दा जम्मा २५ धरधुरी मध्ये ६८ प्रतिशत आफ्नै जातिय भित्र प्रेम विवाहलाई मान्यता दिएको पाइयो र ३२ प्रतिशत अन्यमा पाइयो भने अन्तर्जातिय प्रेम विवाहमा भने कसैको रुचि नभएको पाइयो । यसबाट के बुझ्न सकिन्छ भने समय परिवर्तन सँगै अन्तर्जातिय विवाहमा पनि परिवर्तन आएको भनिएता पनि अन्तर्जातिय विवाह सम्बन्धी समाजका मानिसहरुको मन व्यावहार परिवर्तन भएको पाइदैन यसलाई परिवर्तन गर्नका लागि समाज,व्यक्ति आफैले व्यावहार सुरुवात गर्नुपर्दछ । अनन्त जातिय विभेदमा कमि आउन सक्दछ ।

५. रलिम्बू जातिमा जारी विवाह

विवाह दुई व्यक्तिहरू मध्ये एक नर र एक नारीको सामाजिक, धार्मिक अथवा कानुनी रूपवाट एक अर्कासँगै जीवन व्यतित गर्ने सम्बन्ध हो । परम्परागत प्रचलित लिम्बू विवाहमा मागी, भागी, चोरी, जारी र प्रेम विवाह रहेको पाइन्छ । पहिलो श्रीमान्सँग सन्तुष्ट अथवा खुसी छैन भने दोस्रो विवाह गर्ने गर्दछ । यसरी दोस्रो विवाह गर्नुलाई जारी विवाह भनिन्छ । पहिलो श्रीमान्लाई छोडी अर्को केटासँग विवाह गरेर गएपछि पहिलो श्रीमान्लाई जारी तिर्ने चलन पाइन्छ । जारी तिर्दा पहिलो श्रीमान्सँग रीत (सुन पैसा) कति लिएको थियो त्यसको दोब्बर तिर्नुपर्ने चलन छ । जसको कारण गरीब परिवारलाई जारी तिर्ने चलनले गर्दा आफ्नो घरबारी छोडेर बसाई सरेको भन्ने सुन्न देख्न पाइन्छ । जस्तै लिम्बू चलचित्र “नुमाफूङ्ग” मा पनि देख्न सकिन्छ । तर हिजो आज जारी विवाह प्रचलनमा पाइदैन । पाइएता पनि कहि कतै पाइन्छ ।

श्रीजुङ्ग गाउँमा जारी विवाहको प्रचलन छ कि छैन भन्ने बारेमा गरीएको सर्वेक्षणलाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरीएको छ ।

तालिका नं. ३

लिम्बू जातिमा जारी विवाह

क्र.सं.	जरी विवाह	संख्या	प्रतिशत
१	छ	६	२४
२	छैन	१९	७६
	जम्मा	२५	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७४

माथिको तालिका अनुसार जारी विवाहको चलन छ भन्नेमा २४ प्रतिशत र छैन भन्नेमा ७६ प्रतिशत रहेको छ । यसवाट लिम्बू समाजमा परम्परागत जारी विवाहको

चलन विस्तारै हटदै र हराउदै गएको भन्ने देखिन्छ । त्यसैले परम्परागत लिम्बू विवाह परिवर्तन हुदै आएको छ भन्ने बुझिन्छ ।

५.३ लिम्बू जातिमा चोरी विवाह

परम्परागत लिम्बू विवाहमा चोरी विवाहको प्रचलन धेरै रहेको पाइन्छ । केटाले केटी मन परेमा केटीको इच्छा विपरीत जबरजस्ती विवाह गर्ने गरेको पाइन्छ । मन परेको केटीलाई हाटबजार, मेलापात पाहुना गएको बेला जबरजस्ती तानेर राख्ने वा तानेर लाने चलन रहेको पाइन्छ । यस्तो अवस्थामा केटीको माइतीवाट दाजुभाईहरु खोज्न जान्छ र राजी विराजी सोध्ने गर्दछ । यदि केटी राजी छ भने केटालाई जिम्मा लगाई फर्कन्छ र यदि केटी विराजी भएमा स-सम्मान केटी फर्काने चलन छ । केटाकेटी राजीखुसी पश्चात केटा पक्षकोमा विवाह सम्पन्न हुन्छ । त्यसपछि केटीको घरमा चोरको सोर (तपाईंहरुको छोरी चेली हामीसँग छ भनि रीत बुझाउनु) सुगुरको फिला र रक्सी अचार पठाइन्छ । यो रीत स्वीकार भएमा केटाकेटी दुबैलाई बोलाएर टिकाटालो गरीदिने प्रचलन छ ।

हाल पनि पहाडी गाँउमा कतै कतै पाइएता पनि यस्तो विवाह कानुनले पुर्ण रुपमा प्रतिबन्ध लगाइएको छ । परम्परामा यस्तो विवाहको प्रचन धेरै नै पाइन्छ । केहि वर्ष यता भने यो चलन हराई सकेको पाइन्छ । हाल श्रीजुङ्ग गाउँमा चोरी विवाह छ कि छैन भन्ने प्रश्नको परिणाम तालिका नं. ४ मा देखाइएको छ ।

तालिका नं. ४

चोरी विवाह बारे

क्र.सं	चोरी विवाह	संख्या	प्रतिशत
१	छ	३	१२
२	छैन	१५	६०
३	ऋ न्य	७	२८
	जम्मा	२५	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७४

तालिका नं.४ का अनुसार चोरी विवाहको चलन छ भन्नेमा १२ प्रतिशत रहेको छ भने छैन भन्नेमा ६० प्रतिशत र अन्यमा २८ प्रतिशत रहेको देखिन्छ। यसबाट के प्रष्ट हुन्छ भने चोरी विवाहको प्रचलन पनि हराउँदै गएको देखिन्छ। परम्परागत लिम्बू विवाह, चोरी र जर्बरजस्ती विवाह बढि प्रचलनमा रहेको पाइन्छ तर हाल यस्तो विवाह गैरकानुनी भएका कारण चोरी विवाहको प्रचलन हट्दै र हराउँदै गएको पाइन्छ।

५.४ लिम्बू विवाहमा रीत

परम्परागत लिम्बू विवाह विभिन्न प्रकारको पाइन्छ जसमा जर्बरजस्ती, मागी, भागी, जारी र प्रेम विवाह रहेको छ। परम्परागत लिम्बू समाजमा जर्बरजस्ती विवाहको प्रचलन धेरै पाइन्छ। यदि केटाले केटी मन परेमा हाटबजार या पाहुना आएको समयमा केटीलाई जर्बरजस्ती तानेर बोकेर राख्ने र विवाह गर्ने चलन पाइन्छ। तर लगभग १४/१५ वर्ष यताबाट जर्बरजस्ती विवाह गैर कानुनी भएको कारण यो चलन पाइदैन। विवाह पश्चात केटीले केटालाई छोडी अर्कोसँग विवाह गर्नुलाई जारी विवाह भनिन्छ। यस्तो विवाहमा पहिलो लोग्नेलाई जारी तिर्नु(केहि रकम दिनु)पर्दछ। दाजुको मृत्यु पश्चात देवरले भाउजुलाई विवाह गर्नुपनि जारी विवाह हो। तर यहाँ भने जारी तिर्ने चलन पाइदैन। अहिले प्रचलित विवाहमा मागी, भागी र प्रेम विवाह रहेको छ। यदि केटा केटी प्रेम सम्बन्धमा छ भने घरपरिवारसँगको सल्लाह पछि मागी विवाह गर्ने चलन छ र यदि परिवारले विवाह अस्कार गरेमा केटाकेटी भागेर विवाह गर्ने गरेको पनि पाइन्छ।

जे जस्तो विवाह भएपनि एउटी स्त्री र एउटा पुरुषले सँगै जीवनयापनका निम्ति आपसि सम्भौता गरेका हुन भन्ने अर्थमा विवाहलाई हेरिन्छ भने जुनसुकै प्रकारको लिम्बू विवाह भएतापनि आफ्नै जातिय परम्परा, रितिरिवाज, सस्कृति अनुसार गरेको पाइन्छ। त्यस्तै लिम्बू विवाह जुनसुकै प्रकारको भएपनि रित बुझाउने र रित माग्ने चलन रहेको छ। सर्वप्रथम मागी विवाहमा केटी माग्न जादाँ २ बोतल रक्सी राखेर विवाहको प्रस्ताव राख्ने चलन छ। केटी दिने भए २ बोतल रक्सी स्वीकार गर्दछ र रीत (सुन पैसा) माग्ने चलन छ। परम्परागत लिम्बू विवाहमा रीत तोकेर माग्ने चलनमा हिजो आज भने यस्तो प्रचलन खासै पाइदैन। मागी विवाहमा केटाको घरमा

विवाह सके पछि विवाहको भोलि पल्ट केटीको घरमा केटा पक्षवाट रीत पुप्याउन मान्छे पठाउने चलन छ । केटीको घरमा सरासर जान पाउदैन सुरुमा बास माग्ने बाहाना बनाएर जाने चलन छ । बास दिने भएपछि पात माथि २ रुपैया वा केहि रकमसँग एक बोतल रक्सी राखी बास दिए बापतको रुपैया हो भनि राखी दिनु पर्दछ । त्यसपछि एउटा सुगुर सिङ्गो वा खसी सिङ्गो र एक गाग्री रक्सी र केहि रकम राखी फलाना थरको फलाना घरको हो भनि रीत बुभाउने गर्दछ । मा खोसा (आमाले पाउनु पर्ने), पा खोसा (बाबाले पाउनु पर्ने) र निया खोसा (फूपूले पाउनु पर्ने) पनि केहि रकम बुभाउने चलन लिम्बू विवाहमा पाइन्छ ।

त्यसपछिविवाह गरेको वर्ष नयाँ दशैको रुपमा माइती जाने चलन छ । विवाह पश्चात आउने पहिलो, दोस्रो र तेस्रो दशै चाडको महत्व हुने गर्दछ । विवाह पश्चात नयाँ बेहुली दशैमा माइति जादाँ सदभाव स्वरुप लिएर जाने घर कोशेली अनिवार्य हुने गर्दछ । ढाकर भरी सुगुर बोकेर, गाग्री गाग्री रक्सी बोकेर, अनेकौ प्रकारका घर कोसेली बनाएर दमाई र बन्दुके सहितको लामो लामो वाटो धाएर दशैमा माइति घर टिका लगाउनु जानु पर्ने र छुट्टै रमाइलो हुने गर्दछ । यो पनि लिम्बू विवाहमा बुभाईने रीत हो ।

विगतमा भने यो परम्परालाई विवाह पछिका लगातार तिन दशै धान्न पर्ने एक किसिमको वाध्यता जस्तो हुने गर्दथो तर पहिलो दशैमा कोशेलीको जुन तयारी हुन्छ दोस्रो र तेस्रो दशैमा त्यस्तो गर्न त्यति जरुरी छैन । अथार्त पहिलो दशैमा दुईवटा सुगुर या रागा लिएको छ भने दोस्रो दशैमा एउटा मात्रैले काम चलाउन सकिन्छ । यसैगरी तेस्रोमा सामान्य कोशेली मात्र लगेर पनि यो चलन धान्न सकिन्छ । तेस्रो दशै उप्रान्तका दशैमा माइति घर टिका लगाउन जानुपर्छ भन्ने अनिवार्य रहदैन । सो इच्छाले कुनै पनि बेला जान सकिन्छ । यो दशै मान्न माइति घर जाने प्रचलन अर्न्तगत कोशेलीको रुपमा लगिने खाद्य वस्तुहरुको सट्टा नगद पनि दिन सकिन्छ । जुन पैसा खर्च गरेर माइति पक्षकाले खाद्य सामग्री जुटाउने गर्दछ ।

हुन त आजभोली औधोगीकरण, पश्चिमिकरणका कारण रीत लिने दिने चलन हराईरकेको पाइन्छ । तर विगतमा भने यो परम्परालाई विवाह पछिका लगातार तिन

दशै धान्न पर्ने एक किसिमको वाध्यता जस्तो हुने गर्दथो । तर समाज परिवर्तन सँगै हिजोआज एक दशै मात्र रीत लानु पर्ने चलन छ । यसै सन्दर्भमा सोधेको प्रश्नको प्रतिफल तलको तालिकामा हेर्न सकिन्छ ।

तालिका नं. ५

लिम्बू विवाहमा रीत

क्र.स	रीत लिने चलन	संख्या	प्रतिशत
१	छ	३	१२
२	छैन	०	०
३	कतै छ कतै छैन	२२	८८
	जम्मा	२५	१००
	रीत लिने चलन		
१	ठिक लाग्छ	१५	६०
२	ठिक लाग्दैन	९	३६
३	ठिक लाग्छ ठिक लाग्दैन	१	४
	जम्मा	२५	१००

स्रोत:स्थलगत सर्वेक्षण २०७४

तालिका नं. ५लाई विश्लेषण गर्दा श्रीजुङ्गका लिम्बू विवाहमा रीत लिने चलन छ भन्नेमा १२ प्रतिशत, छैन भन्नेमा कोहि पाइएन र लिम्बु विवाहमा रीत लिने प्रचलन कतै छ कतै छैन भन्नेमा ८८ प्रतिशत रहेको पाइन्छ । माथिको तथ्याङ्कबाट के प्रष्ट हुन्छ भने हाल लिम्बू विवाहमा रीत लिने प्रचलनहराउदै गएको भन्ने देखाउछ । त्यसैले परम्परागत लिम्बू विवाहमा रीत लिने चलन हाल छोड्दै र हराउदै गएको छ ।

अर्को तालिका अनुसार रीत लिने प्रचलन कस्तो लाग्छ भन्ने प्रश्नमा ठिक लाग्छ भन्नेमा ६० प्रतिशत, ठिक लाग्दैन भन्नेमा ३६ प्रतिशत र एक प्रकार ठिक लाग्छ र एक प्रकार वेठिक लाग्छ भन्नेमा ४ प्रतिशत रहेको छ । परम्परा देखि चलि आएको रीत लिने दिने चलन लिम्बू समाजमा हिजोआज पनि यथावत रहेको भन्ने यो तथ्याङ्कबाट बुझ्न सकिन्छ । किनभने ठिक लाग्छ भन्नेमा धेरैको सहमति रहेको देखिन्छ । चलिआएको परम्परा भएर होलारीत लिने दिने चलन ठिक लाग्छ राम्रो लाग्छ भन्नेको संख्या बढि देख्न सकिन्छ । देश समाज विकास सँगै परिवर्तन हुदै गए पनि लिम्बू विवाह संस्कारमा केहि थोरै मात्र परिवर्तन भएको देखिन्छ ।

५.५ अर्न्तजातिय विवाह बारे अवधारणा

पछिल्लो समयमा केटा वा केटी एक आपसमा रोजेर सो सम्बन्धलाई पारिवारिक मान्यता दिलाई आपसि सहमतिमा जातिय अर्न्तजातिय विवाह गर्ने गराउने थालनी मुख्य त शहरी क्षेत्रमा राम्रै हुन थालेको छ । तर गाउँमा भने अर्न्तजातिय विभेद कायमै रहेको देखिन्छ । अहिले आएर विवाह परिवारको खुसीको लागि भन्दा पनि विवाह गर्ने जोडी खुसी छ भने भइगयो भन्ने तहमा आइपुगेको छ । तर अर्न्तजातिय विवाह गरेका कतिपय जोडीले सहज रुपमा सामाजिक मान्यता पाएका छन् भने कतिले तल्लो र उपल्लो जातको भन्दै सामाजिक बहिष्करणमा परेर कष्ट जीवन बिताउन बाध्य भएका छन् ।

निकै लामो समय देखि नै अर्न्तजातिय विवाह गर्ने परम्परा रहेपनि पछिल्लो समय सम्ममा पनि यसले ठाउँ ओगट्न सकेको छैन । अर्न्तजातिय विवाह गर्ने जोडीलाई समाजवाटै अपहेलना गर्ने, बाधा पुऱ्याउने हुन्छ । जबसम्म अर्न्तजातिय विवाहमा समाजले सम्मान गर्दैन तबसम्म अर्न्तजातिय विवाहमा परिवर्तन आउदैन परिवर्तन ल्याउनलाई समाजले नै पहल गर्नु पर्दछ । समाज आफैले व्यवहारमा सुरुवात गर्नुपर्दछ अनि मात्र अर्न्तजातिय विवाहमा परिवर्तन पाउन सकिन्छ ।

श्रीजुङ्ग गाउँमा अर्न्तजातिय विवाह बारे शोध गरिएको आधारमा हेर्दा श्रीजुङ्ग गाउँका घरमुलीहरुमापनि अर्न्तजातिय विवाह बारे विभेद रहेको पाइन्छ । यहाँका मानिसहरु पनि अर्न्तजातिय भन्दा आफ्नै जातिय विवाह धेरै रुचाएको देखिन्छ, यो कुरालाई अभ् स्पष्ट पार्न तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका नं. ६

अर्न्तजातिय विवाह बारे

क्रम संख्या	अर्न्तजातिय विवाह बारे शोध	संख्या	प्रतिशत
१	छ	५	२०
२	छैन	२०	८०
	जम्मा	२५	१००

स्रोत : स्थलगत सवेक्षण २०७४

श्रीजुङ्ग गाउँमा बस्ने कुल २५ घरमुलीमा रहेको लिम्बूहरुको अर्न्तजातिय विवाह सम्बन्धलाई हेर्दा अर्न्तजातिय विवाह २० प्रतिशत छ, ८० प्रतिशत छैन भन्ने देखिन्छ । यहाँ लिम्बू जातिहरु अन्य जातिहरुसँगको विवाह सामान्यतया थोरै मात्र रहेको देखिन्छ । त्यसर्थ यहाँका लिम्बूहरुमा अर्न्तजातिय भेदभाव अभ्पनि छ, भन्ने देखिन्छ र आफ्नो जाति माथि नै प्राथमिकता रहेको पाइन्छ ।

५.६ उमेरको आधारमा घरमुलीहरुको विवरण

कुनैपनि समुदायको सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक, जनसांख्यिक अध्ययनमा कुनै समाज वा समुदायमा जनसंख्या कति पर्दछ भन्ने थाहा हुन्छ । साथै आर्थिक, शैक्षिक रुपले सक्रिय र सक्षम वा आत्मनिर्भर छ, छैन भन्ने कुरा उमेरगत विवरणले प्रष्ट पार्दछ । जसलाई तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका नं.७

उमेरको आधारमा घरमुलीहरुको विवरण

क्र.स.	उमेर	संख्या	प्रतिशत
१	०-२०	२	८
२	२१-४०	१०	४०
३	४१-६०	७	२८
४	६१-माथि	६	२४
	जम्मा	२५	१००

स्रोत-स्थलगत सर्वेक्षण २०७४

तालिका नं.- ७लाई हेर्दा के प्रष्ट हुन्छ भने जम्मा २५ घरमुलीहरु मध्ये ०-२० वर्ष उमेरका ८ प्रतिशत, २१-४० वर्ष उमेरका ४० प्रतिशत, ४१-६० वर्ष उमेरका २८ प्रतिशत र ६०-माथि वर्ष उमेरका घरमुली २४ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । समग्रमा यहाँ हेर्दा के देखिन्छ भने परम्परागत र आधुनिक विवाह गर्ने उमेरमा परिवर्तन आएको पाइन्छ । परिवर्तन आउनुका कारण अघिल्लो समयमा छिटो विवाह गर्ने बालबच्चा जन्माउने विदेश जाने भन्ने मान्यता पाइन्छ भने पछिल्लो समयमा भने पढ्ने शिक्षित बन्ने अनि मात्र विवाह गर्ने र आफ्नै गाउँ समाजमा केहि गर्ने,परिवारसँगै बस्ने भन्ने सोचाई भएको हुनाले २१-४० वर्ष उमेरका युवा जवानहरु बेरोजगार भई घरमुली भएर बसेको देखिन्छ ।

५.७ लिम्बू छोरीको भूमिका अथवा स्थान

नारी अथवा महिला विनाको समाज कल्पना पनि गर्न सकिदैन । त्यसैले जहाँ नारीहरुको पुजा हुन्छ,त्यहाँ देवताहरु पनि रमाउँछन भनेर शास्त्रहरुले पनि नारीको महिमा गाएका छन् । तर मध्य युगमा सामन्ती प्रथाको उद्भूत भएसँगै जसरी छुवाछुत प्रथाको शुरुवात भयो त्यसैगरी नारी प्रति पनि विभेद गरिन थालियो । धर्मशास्त्रको

गलत व्याख्या गरी महिलाहरु प्रति भेदभाव गरिएको यसै मध्य युग देखि चलि आएको पाइन्छ । हाम्रो समाजमा उखान नै छ, “पोथी बासेको राम्रो हुदैन, पोथी बासे छानो कटाउनु पर्छ” यसको मतलब महिलाहरुलाई कुनै अधिकार दिन र अगाडि बढेर ठूलो बोलेको राम्रो होइन भन्ने रहेको छ । तर वर्तमान परिवर्तनसँगै नेपाली महिलाहरु शिक्षित भएका छन् । समय सापेक्ष परिवर्तन भई एक्काइसौं शताब्दी महिलाहरुको विकासको लागि सुनौलौं मौकाको रुपमा अगाडि बढ्ने निश्चित रहेको देखिन्छ । तर लिम्बू समाजमा चेलीको लागि सधैं उच्च स्थान हुन्छ । लिम्बू महिलाहरुका लागि गहना, मान, प्रतिष्ठा, सम्मान गर्वको कुरा मानिन्छ । विवाह पश्चात पनि साइमुन्द्रि नछिने सम्म लिम्बू महिलाको माइतीमा हक लाग्छ । यदि साइमुन्द्रि नछिनि लिम्बू चेलीको मृत्यु भएमा माइती पक्षले नै लासको दाहसंस्कार, काजक्रिया गर्ने गर्दछ । श्रीमान्को कुनै हक अधिकार लाग्दैन । त्यसैले अन्य जातिको भन्दा लिम्बू महिलाको आफ्नो परिवारमा उच्च स्थान रहेको पाइन्छ ।

५.८ श्रीजुङ्गका लिम्बूहरुको अन्य जातिसँगको सम्बन्ध

कुनैपनि समाजको निर्माणमा एक जातिको बसोबास मात्र राम्रो हुदैन । त्यसकारण समाज निर्माणमा एक जाति मात्र नभएर विभिन्न जातजातिहरुको बसोबास हुन आवश्यक देखिन्छ । श्रीजुङ्ग गाउँमा पनि विभिन्न जातजातिहरुको बसोबास रहेको छ । यिनिहरु विच राम्रो सम्बन्ध रहेको पाइन्छ । कुनै पनि गाउँ, शहर, राष्ट्रको विकास हुनुमा समाजमा रहेका मानिसहरु विचको राम्रो समझदारी हो । राम्रो समझदारी भएमा विकासको गति पनि अगाडि बढ्न सक्दछ । त्यसैले समाज, गाउँ, शहर, राष्ट्रमा बसोबास गर्ने सम्पूर्ण जातजाति विच राम्रो समझदारी हुनु जरुरी मानिन्छ । श्रीजुङ्ग गाउँका विभिन्न जातजातिहरु विच पनि राम्रै समझदारी भएको पाइन्छ ।

यहाँका लिम्बू र अन्य जातिहरु विचको सम्बन्ध राम्रो नै रहेको छ र एकअर्कामा आपतविपत हुदाँ सरसहयोग गर्ने, सरसल्लाह गर्ने गर्दछन । विवाह भोज वा कुनै कार्यक्रममा पनि निमन्त्रण गर्ने गर्दछन । श्रीजुङ्ग गाउँ नजिकै धेरै जसो भट्टाई थरका मानिसहरुको बसोबास रहेको छ । लिम्बू विवाहमा यी भट्टाईहरुलाई पनि निम्तो दिने

वा विवाहमा बोलाउने चलन छ । यी भट्टराईहरुले पनि लिम्बूहरुलाई विवाहमा बोलाउने चलन छ । जसमा कि अर्न्तजातिय भनेर भेदभाव गर्ने चलन श्रीजुङ्ग गाउँमा खासै पाइदैन । लिम्बू जातिको विवाहमा भने भट्टराईहरुलाई छुट्टै भान्सा बनाइदिने, एउटा सिङगो खसी,चामल,चिनि,चिया,नुन,तेल आदि दिने आफै बनाई खाने चलन छ । यसवाट पनि अर्न्तजातियता भित्रपनि एक आपसमा आत्मियता छ भन्ने कुरा बुझ्न सकिन्छ ।

अध्याय-छ

६. सांस्कृतिक अवस्थार विवाह पद्धति

संस्कृति मानव निर्मित हुन्छ । प्रकृतिका साधनहरु सबैका लागि समान हुन्छन तर मानिस परिस्थिति आफना अनुकुल प्रक्रियाद्वारा परिवर्तन गर्छन् । हजारौ वर्षमा भौगोलिक भिन्नता, हावापानिमा भिन्नता आएका कुरा कसैले नकार्न सकिदैन तर कतिपय चाडपर्व हामी एकै साथ एकनासमा र एउटै तिथिमितिमा मनाउँदै आइरहेका छौ । हाम्रो मनाउने तरिकामा भिन्नता होला तर मुख्यमान्यता समान छन् । यही मुख्यमान्यता र आदर्श संस्कृतिको मुल जरो हो । समाज, समिति, संस्था, जनरिति, लोकाचार, प्रथा, नैतिकता आदि संस्कृतिका आवश्यक अङ्ग हुन् । कुनैपनि समाज र समुदायको अलग अलग संस्कृति देखापरे पनि राष्ट्रिय संस्कृति ज्यादै बृहत र आफु भित्र व्यापक समेटेको हुन्छ । जो एकताको प्रतिक मानिन्छ । नेपालधेरै प्रकारका विशिष्टतामा आधारित देश हो । विश्वमान चित्रमा सानो राष्ट्र भएरैपनि नेपाल बहुभाषिक, बहुधार्मिक तथा बहुसांस्कृतिक विशेषताले सम्पन्न राष्ट्र मानिन्छ ।

एउटै किरात धर्म मान्ने भएरै पनि किरातमा विविध भाषाभाषीका छन् र केहि फरक संस्कार भएरपनि फेरि एउटै संस्कृति मनाउने गर्दछ । समयसँगै हुने प्राकृतिक परिवर्तनहरु बाहेक हाम्रो पुर्खाले जसरी हामीलाई हस्तान्तरण गरे त्यही अनुसार मौलिक सम्पदा संस्कृति परम्परा भाषा, संस्कार अर्को पुस्तालाई जस्ताको त्यस्तै हस्तान्तरण गर्न सके हाम्रो पुस्ताको सफलताको मापन हुन सक्छ । मानव समाजलाई बचाइ राख्न र सभ्यता विकासको आधार बनेको नै उसले निर्माण गरेको संस्कृति हो । समाजमा बसोबास गर्ने विभिन्न जातिका आ-आफ्नो संस्कृति रहेको हुन्छ जसमध्ये लिम्बू जातिको पनि आफ्नै प्रकारका भाषा, संस्कार र संस्कृति रहेको छ ।

६.१ धर्म अनुसार विवाह

धर्म भन्नाले दैवी शक्ति, परमात्मा अथवा अदृश्य शक्तिमा गरिने विश्वास र त्यस्ता शक्तिहरूसँग सम्बन्धित नैतिक आचरण, ब्यावहार, मुल्य मान्यता, सघसंस्था तथा पुरातन विधिहरू पर्दछन् । कहिलेकाहि आस्था अथवा विश्वास जस्ता शब्द पनि धर्म कै अर्थमा प्रयोग गरिन्छ । बृहद अर्थमा कसैले धर्मलाई ब्रम्हाण्ड र मानवको सम्बन्ध बारे सम्पूर्ण उत्तर मान्ने गर्दछन् । धर्म भनेको जिव वा मानवको स्वाभाविक गुण हो । मानव संस्कृतीको विकास सँगै धर्मको अर्थ समाज र व्यक्ति अनुसार फरक फरक पाइन्छ ।

संसारमा मानिसहरू विभिन्न किसिमका धर्महरू मान्ने रपालना गर्ने गर्दछन् । ती मध्ये जनसंख्याको हिसाबले सबैभन्दा प्रमुख धर्महरू हुन : ईसाई, ईस्लाम, हिन्दु, बौद्ध, यहूदी, किराँत र अन्य धर्महरू । धर्ममा आबद्ध मानिसहरूले मुल्य मान्यतामा रहेर के गर्न हुने र के गर्न नहुने भन्ने सामाजिक व्यवहार निर्धारण गरेका हुन्छन् । मानिसहरूले परम्परागत रूपमा जन्म देखि मृत्यु पर्यन्त गरिने सम्पूर्ण क्रियाकलापलाई धर्म भन्नु पर्ने हुन्छ ।

श्रीजुङ्गका लिम्बूहरूपनि परम्परा देखि नै धर्म प्रति विश्वास आस्था गर्ने गरेको पाइन्छ । लिम्बूहरूको धर्म किराँत हो र किराँत धर्म मान्ने गर्दछन् । श्रीजुङ्ग गाउँका लिम्बूहरू पनि किराँत धर्म मान्ने गर्दछन् । किराँत धर्म अनुसार विवाह संस्कार साथै विवाहको बेलुका फेदाडमा (पुजारी) लगाई कुखुराको चल्लासँग लगन गर्ने गर्दछन् । किराँत धर्म प्रति लागि पर्ने मानिसहरूले भने विवाहको दिन लगनमा कुखुरा विना नै लगन गर्ने चलन पाइन्छ । किराँत धर्म मान्ने लिम्बूहरूले विवाहमा पुरुषले तागा र महिलाले मेख्ली लगाउने चलनमा हिजो आज भने हिन्दु धर्महरू जस्तै विवाहमा पुरुषले दौरासुरुवाल र महिलाले रातो साडी लगाउने प्रचलन पाइन्छ । यसो हुनुमा संस्कृतिकरणको प्रभाव भन्ने बुझिन्छ ।

६. श्रीजुङ्ग गाउँमा बसोबास गर्ने लिम्बूहरूको परिचय

नेपाल एक बहुजातिय, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक विविधताले भरिएको देश हो । यहि विविधता नै राष्ट्रको विशिष्ट पहिचान हो । विविधता भित्र पर्ने जाति जनजाति पनि

एक हो । जनजातिको आफनो छुटै भाषा,संस्कृति,रितिरिवाज र चालचलन रहेको पाइन्छ । जनजातिलाई अर्को शब्दमा आदिवासी पनि भन्ने गर्दछ । अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा आदिवासी शब्दको प्रयोग सन् १९५७ मा अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन (ILO)महासन्धी १०७ मा भएको छ ।नेपालमा ५९ भन्दा बढी जनजातिहरु साथै अनेक भाषाभाषी,धर्म र संस्कृतिका अनुयायीहरुको बसोबास रहेका छन् Gurung(2010)।

फरक सामुहिक,सांस्कृतिक पहिचान,परम्परा,भाषा,धर्म,रितिरिवाज भएको परम्परागत भौगोलिक क्षेत्र भएको,हिन्दु वर्णक्रम धर्म भित्र नपर्ने जाति मध्ये एक लिम्बू पनि हो । लिम्बूहरुलाई लिम्बू भाषामा 'याक्थुडवा' भनिन्छ । तर अन्य जातिले भने लिम्बू भन्ने गर्दछन् । कतिपय लिम्बूहरुलाई पद्वी अनुसार सुब्बा भन्ने गर्दछन् । पुर्वको नौ जिल्ला भित्र लिम्बू जातिहरुको बसोबास बाहुल्यता रहेको छ । ति मध्येमा तेह्रथुम जिल्ला पनि एक हो । तेह्रथुम जिल्ला म्याङलुङ सदरमुकाम देखि ६ कोष उत्तर पश्चिम दिशामा श्रीजुङ गाउँ अवस्थित रहेको छ।Ingnam(2010)। यस गाउँमा पनि लिम्बू जातिको बसोबास बाहुल्यता पाइन्छ ।

माथि हरियो जङ्गल विचमा घरहरु रहेको छ । ठाउँ ठाउँमा समथर र उब्जाउयोग्य जमिन रहेको छ । परम्परा देखि बसोबास गर्दै आएका यि लिम्बूहरुको आफ्नै भाषा संस्कृति,धर्म रितिरिवाज छ । यहाँका लिम्बूहरु एकअर्का विचमा दुःख पर्दा सरसहयोग गर्ने बानि रहेकोछ । शिक्षा क्षेत्रमा पनि यहाँका युवा वर्गहरु साक्षर नै रहेको पाइन्छ । केही दर्शक अधि ज्यादाँ लाहुरे भएको गाउँ श्रीजुङ भनेर भन्ने गर्दथे र घर प्रत्येक नै लाहुरे गएका हुन्थे तर हिजोआज भने खासै लाहुरे गएको अवस्था छैन गएपनि फाटफुट गएको पाइन्छ । लाहुरे नगएपनि यहाँका लिम्बुहरु बेरोजगार चाहि बसेको पाइदैन । केहि युवाहरु वैदेशिक रोजगारमा गएको पाइन्छन् त कतिपय गाउँमै भएपनि आफनो लागि जिविकोर्पाजन गरेर बसेको पाइन्छ ।

६.३लिम्बू विवाहमा च्याब्रुङ नाच(बाजागाजा नाच)

लिम्बू समुदायमा प्रचलित नाच वा नृत्य हो च्याब्रुड । कुनै चाडपर्व,विवाह,भोजभतेर,घरपैचो(नयाँ घरमा सरेका बेला) जस्ता रमाइला अवसरमा लिम्बूहरू च्याब्रुड बजाएर नाच्छन् । विशेष गरेर लिम्बू विवाहमा यो नाच नाच्ने गरीन्छ । यो नाच गोलाकारशैलीमा घेराबन्दी भएर मुन्धुम(गीत)गाउँदै नाचिन्छ । च्याब्रुडको धुन प्राकृतिक र कर्णप्रिय हुन्छ । यस नाचमा सबैले एउटै तालमा खुट्टाहरू अघिपछि सार्छन भने हातले गर्ने अभिनय पनि रोचक हुन्छ । रमाइलो त के भने च्याब्रुड पारखीहरूले त्यसको गति,बोल र अभिनय हेरेरै नृत्य कहाँ पुग्यो भन्ने थाहा पाउन सक्छन । विवाह भोजभतेरमा केटाहरूले दौरा सुरुवाल र केटीहरूले साडी चोलो लगाएर नाच्छन् । नाच मन लागे अरु मानिस पनि गोलो घेरामा पसेर नाचन सकिन्छ । यसरी नाचिने च्याब्रुड नाच लिम्बू विवाहमा महत्वपूर्ण हुन्छ । लिम्बू विवाहमा च्याब्रुड नाँच नभएमा सबै जना खल्लो महसुस गर्दछन । विशेष गरेर लिम्बू विवाहमा नाचको लागि च्याब्रुड (डोल) बनाइएको हुन्छ । पुरुष महिला जो कोहि पनि विवाहमा च्याब्रुड नाचिन्छ । परम्परागत लिम्बू विवाहमा च्याब्रुड नाँच पुरुषको विवाहमा अनिवार्य भएतापनि महिला अथवा छोरी चेलीको विवाहमा भने खासै नाच्ने चलन पाइदैन तर समयको परिवर्तन सँगै केहि समय अघिवाट भने लिम्बू छोरी चेलीको विवाहमा पनि च्याब्रुड नाँच अनिवार्य जस्तै भएको पाइन्छ ।

६.४ लिम्बू विवाहमा बेहुला बेहुलीले लगाउने पहिरन

धर्म,सस्कृति,भेषभुषा,भाषाले मानिसलाई अथवा व्यक्तिलाई समूहभित्र बाधिएको हुन्छ । जस्तै कुनैपनि जातिले आफ्नो भेषभुषा लगाएमा उनिहरूको पहिचान गर्न सकिन्छ र कुन जाति हो भनि थाहा पाउन सकिन्छ, कि उ कुन जाति हो भनि सोधिरहनु पर्दैन । कुनैपनि कार्यक्रममा लिम्बू जाति अथवा अन्य जातिको कार्यक्रममा उपस्थित हुदाँ भेषभुषाको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ, किनकि कुनैपनि लिम्बू समुदायका मान्छेले यो यो लिम्बू समुदायको व्यति रहेछ, भनेर सजिलै चिन्न सकिन्छ । त्यसकारण कुनैपनि जातजातिको लागि भेषभुषा वा पहिरन उसको पहिचान मानिन्छ ।

लिम्बू विवाह किराँत धर्म अनुसार विवाह गर्दा बेहुलीले लगाउने पहिरनलाई मेख्ली भनिन्छ । विवाहमा लिम्बू महिलाहरूले सुनका गहनाहरू बढि लाउने गर्दछन् । जसमा सुनको फूल,ढुङ्ग्री,बुलाकी,शिरबन्दी,चेप्टे सुन,तिलहरि र कन्ठा आदि लाउने गर्दछन् र यो लिम्बूको गहना अर्न्तगत पर्दछ । गरगहना आफ्नो नभएपनि विवाहको दिन अरुको मागेर भएपनि लगाउने चलन रहेको छ । तर हिन्दुकरण पश्चिमकरणको प्रभावका कारण लिम्बू बेहलीले रातो साडि लगाउने प्रचलन आएको पाइन्छ । गरगहना पनि परम्परागत गरगहना नभएर आधुनिक गरगहना लगाउने चलन पाइन्छ ।

त्यस्तै किराँत धर्म अनुसार विवाहमा बेहुलाले लगाउने पहिरनलाई तागा भनिन्छ । यो सेतो रङ्गको हुन्छ ।तर हिजोआज भने विवाहमा बेहुलाले दौरासुरुवाल नै लगाएको पाइन्छ । दौरासुरुवाल ढाका टोपी कम्मरमा सेतो पटुका र कम्मरमा खुकुरी भिर्ने चलन छ । शिरमा सेतो पगरी (फेटा) र त्यसमाथि चराको प्वाखँलगाई बनाइएको फेटा बेहुलाले लगाउने गर्दछ । तर हिजोआज भने विवाहमाआधुनिक पहिरन लगाउने गर्दछन् । जसमा बेहुलीले तागा,साडिको साटो लेहेडगा र बेहुलाले भने सुट,कोट,पेन्ट लगाउने चलन बढि चलेको देखिन्छ ।

६.५ विवाह पछिकोदशै

लिम्बू महिलाहरू विवाह गरेको वर्ष नयाँ दशैको रुपमा माइती जाने चलन छ । विवाह पश्चात आउने पहिलो,दोस्रो र तेस्रो दशै चाडको महत्व हुने गर्दछ । विवाह पश्चात नयाँ बेहुली दशैमा माइति जादाँ सदभाव स्वरुप लिएर जाने घर कोशेली अनिवार्य हुने गर्दछ । ढाकर भरी सुगुर बोकेर,गाग्री गाग्री रक्सी बोकेर,अनेकौ प्रकारका घर कोसेली बनाएर दमाई र बन्दुके सहितको लामो लामो वाटो धाएर दशैमा माइति घर टिका लगाउनु जानु पर्ने र छुट्टै रमाइलो हुने गर्दछ ।

विगतमा भने यो परम्परालाई विवाह पछिका लगातार तिन दशै धान्न पर्ने एक किसिमको वाध्यता जस्तो हुने गर्दथो तर पहिलो दशैमा कोशेलीको जुन तयारी हुन्छ दोस्रो र तेस्रो दशैमा त्यस्तो गर्न त्यति जरुरी छैन । अथार्त पहिलो दशैमा दुईवटा सुगुर

या रागा लागिएको छ भने दोस्रो दशैमा एउटा मात्रैले काम चलाउन सकिन्छ । यसैगरी तेस्रोमा सामान्य कोशेली मात्र लगेर पनि यो चलन धान्न सकिन्छ । तेस्रो दशै उप्रान्तका दशैमा माइति घर टिका लगाउन जानुपर्छ भन्ने अनिवार्य रहदैन । सो इच्छाले कुनै पनि बेला जान सकिन्छ । यो दशै मान्ने माइति घर जाने प्रचलन अर्न्तगत कोशेलीको रूपमा लगिने खाद्य वस्तुहरुको सट्टा नगद पनि दिन सकिन्छ । जुन पैसा खर्च गरेर माइति पक्षकाले खाद्य सामग्री जुटाउने गर्दछ ।

हुन त आजभोली औधोगीकरण, पश्चिमिकरणका कारण यो चलन हराईरहेको पाइन्छ । तर विगतमा भने यो परम्परालाई विवाह पछिका लगातार तिन दशै धान्न पर्ने एक किसिमको वाध्यता जस्तो हुने गर्दथो । तर समाज परिवर्तन सँगै हिजोआज एक दशै मात्र रीत लानु पर्ने चलन छ ।

दशैमा यसरी छोरी चेलीले ल्याएको कोशेली सम्पूर्ण आफना आफन्त, दाजुभाई, ईष्टमित्रहरुलाई बाडिन्छ र आफना आफन्तको आर्थिक अवस्था अनुसार छोरी चेलीलाई टिका लगाई दक्षिणा दिने गर्दछ । कतिपयले खाना खान बोलाउने गर्दछन र खसी मारेर खसीको टाउको र फिला कोशेलीको रूपमा छोरी ज्वाइलाई दिने चलन छ । यसलाई लिम्बू भाषामा (फुदोड) भन्ने गरिन्छ । दशैमा विशेष गरि परिवारका सबै सदस्यहरु साथै साथीभाई भेटघाट हुने हुदाँ रमाइलो हुने गर्दछ । पाहुना आउने जाने क्रम दशै भरी रहन्छ । छोरी चेलीले ल्याएको कोशेली खाएर अनि पाहुना सँग धान नाचेर, पिड खेलेर रमाइलो गरी दशै मान्ने प्रचलन रहेको छ ।

६.६ लिम्बू जातिको परम्परा धान नाच पछि विवाह

धान नाच नेपालको पूर्वि जिल्ला सुनसरी, पाँचथर, मोरङ, भापा, इलाम, तेह्रथुम, धनकुटा, ताप्लेजुङ्ग, र सखुवासभामा लगायत भारतको सिक्किममा लोक प्रिय छ । कार्तिक देखि चैत्र सम्मको सुख्खा र फुर्सदिलो महिनामा विवाह, हाट बजार, मेला आदिमा धान नाच नाचिन्छ । युवक युवतिले एक अर्काको हात समाई गोलो घेरा बनाएर पालाम (धान नाच गित) गाउँदै नाचिने धान

नाचको सुरुवात कहिले देखि भयो भन्ने आधिकारीक पुष्टि भने भएको छैन । लिम्बू मुन्धुम विद अनुसार सृष्टिको सुरुवातमा भङ्गेराले घैया अथवा धानको विउ ल्याएपछि मान्छेहरु कृषि युगमा प्रवेश गरेर खेति गर्न थाले यहि क्रममा पाकेको अन्न चराहरुले नखाओस भनि एकै ठाउँ जम्मा गरेर राखे । तर चराहरु खान आउन थाले र तिनै चरा धपाउदै धान भार्न खलामा गाउँका मान्छेहरु जम्मा भएर धान माड्न छुइया हाहा गदै नाचन थाले । यसरी चरा धपाउन खलामा नाचेको नाच याराक (धान कुल्चनु)वाट अप्रभश हुदै यालाइ (धान नाच)को उत्पति भएको मानिन्छ ।

सुरुमा धान कुल्चनु भन्ने मान्यता पछि धान नाचको सुरुवात केहि कर्शक यतावाट सुरु भएको पाइन्छ । जसमा मेला,हाटबजार र पाहुना गएको समय पारेर साइनो नलाग्नेसँग धान नाच्ने चलन रहेको छ । यसरी धान नाच्दा नाच्दै एक अर्कामा मन परेमा मागी अथवा भागी विवाह गर्ने गर्दछन । केहि वर्ष अघि धान नाच्दा केटालाई मन परेको छ तर केटीलाई मन परेको छैन भने केटाले जर्बरजस्ती तानेर ,बोकेर लाने वा तानेर आफ्नो घर लागि विवाह गर्ने चलन रहेको पाइन्छ । तर केहि वर्ष यता भने पश्चिमि सस्कृतिकरणको प्रभावका कारण धान नाचको लोप हुदै गएको देख्न सकिन्छ । त्यसैले गाउँ घरमा धान नाच खासै देख्न सकिदैन । धान नाच एक मनोरञ्जनको लागि पनि भनेर धान नाच्नेगर्दछन ।

६.७ लिम्बू महिलाको विवाह पछि साईमुन्त्री छिनाउनु(मेलुडफुमा)

लिम्बू समाजमा चेलीको उच्च स्थान हुन्छ । विवाह पश्चात पनि माइतीमा हक अधिकार रहन्छ । लिम्बू जातिमा छोरी चेलीलाई विवाहमा दाईजो दिने चलन छैन । केटापक्षवाट नै गरगहना दिने चलन रहेकोछ । विवाह पछि लिम्बू रितिथिति,परम्परा,संस्कार अनुसार बेहुला पक्षले चेलीको माईती पक्षसँग उनको सम्पूर्ण अधिकार प्राप्तिको लागि अनुरोध नगरे (साइमुन्त्रि नछिनीन्जेल) सम्म लिम्बू चेलीहरुको देहान्त,लास,पार्थिप शरीरमा लिम्बू माइती पक्षको सम्पूर्ण हक अधिकार लाग्ने हुन्छ । माइती पक्षको अनुमति विना पति वा श्रीमान्ले आफ्नो पत्नीको (लिम्बू चेली) दाहसंस्कार गर्न पाउदैन ।

यो संस्कार लिम्बू समाजमा आफ्नो चेलीहरुले दुख नपाउन,लोगनेको यातनावाट पिडित नरहुन भनेर उनीहरुको सुरक्षाको निमित्त बनाइएको हो ।फलस्वरुप चेली प्रति माइती पक्ष सधै उत्तरदायित्व रहन्छ ।यी सम्पूर्ण हक अधिकार माग्नको निमित्तविवाह पछि छोरी ज्वाइँ छोराछोरी जन्मे पश्चात लिम्बू चेलीहरु साइमुन्त्री छिनाउन भनि मासु,जाड,रक्सी,अचार,सेलरोटी लिएर माइत जाने गर्दछ, र आफ्नो आफन्त सबैलाई बाडिन्छ । माइतीका भद्रभलादमी बुढापाका जम्मा भएर छोरीचेलीको थर अब ज्वाइँको थरमा मिलेको र सम्पूर्ण हक अधिकार ज्वाइँलाई सुम्पेको घोषणा गर्दछ, र अब छोरीचेलीको मृत्यु भएमा माइती पक्षकालाई जुठो नहुने सम्पूर्ण काजक्रिया ज्वाइँलाई सुम्पनुलाई साइमुन्त्रि भनिन्छ । यस समयमा माइतीहरुको आर्थिक अवस्था अनुसार थाल,वटुका,लोटा,गाग्री इत्यादी सरसामान चेलीलाई दाइजोको रुपमा दिने चलन रहेको छ । तर हिजोआज यस्तो सरसामान नदिइ रकम जम्मा गरि पैसा नै दिने चलन रहेको पाइन्छ ।

अध्याय-सात

७. आर्थिक तथा शैक्षिक अवस्था र विवाह पद्धति

श्रीजुङ्ग गाउँमा बसोबास गर्ने लिम्बूहरू केहि दर्शक अगाडि कृषि पेशामा निर्भर थिए । धान,मकै,गहु जस्ता अन्नबाली लगाई आफनो जिविकोपार्जन गर्ने गर्थे । शिक्षाको प्रभाव परेको भने खासै पाइन्न । विद्यालय पढ्न गए सरले विहे गर्छ भन्ने भनाइका कारण स्कुल जान पनि नमानेका कुरा वृद्धा बजैहरू भन्ने गर्दछन । त्यति बेला स्कुल पनि खासै नभएको भएपनि एक घण्टा र त्यो भन्दा बढि हिडेर पुग्ने ठाउँमा मात्र विद्यालय भएको कुरा बुढापाकाहरु भन्नु हुन्छ ।

समय,काल,परिस्थितिको परिवर्तन सँगै शहरीकरणको प्रभाव गाउँमा पर्दै गयो । मानिसमा पढ्नु पर्ने भन्ने मानसिकता भयो ।साथै वैदेशिक रोजगारमा पुरुषहरु विदेश जान थाले र ब्रिटिस आर्मी र भारतीय सेनामा मानिसहरु विदेशिन थाले त्यसकारण आर्थिक अवस्थामा कमश सुधार हुदै आए र कृषि पेशाका साथै जिविकोपार्जनको लागि नयाँ नयाँ पेशा व्यावसाय अगाल्दै आएको पाइन्छ । कुनैपनि समाजमा आर्थिक परिवर्तन भए त्यहाँका सामाजका विवाह संस्कारमा अनि मानिसको जिवनशैलीमा पनि प्रभाव पार्दछ ।

एक दुई दर्शक पहिले जबरजस्ती तानेर राख्ने र विवाह गर्ने जस्ता प्रचलन पाइन्छ । यस्तो हुनु शिक्षाको कमि र आर्थिक अवस्था कमजोर हुनुले पनि हो भन्ने मान्यता छ । किनभने मागी विवाहमा माग्नु जादाँ सुनौली रित (पैसा धेरै) माग्ने चलन भएका कारण कमजोर आर्थिक अवस्था भएका पुरुषले रीत बुझाउन मुस्किल नै रहेको भन्ने भनाइ बुढाँपाकाहरुको पाइन्छ । तर पछिल्लो समयमा भने यस्तो चलन धेरै हटिसकेको पाइन्छ । त्यस्तै आर्थिक अवस्थालाई हेर्दा केहि दर्शक यता अलैची रोप्ने अलैचीवाट

राम्रो आम्दानी हुने देखिन्छ । त्यसकारण परम्परागत कृषि पेशाका साथै नयाँ नयाँ पेशा व्यावसाय गरि जिविकोपार्जन गर्ने र आर्थिक आर्जन गरेको देखिन्छ ।

७.१ श्रीजुङ्गका घरमुलीहरूको परम्परागत पेशा अनुरूप विवाह

श्रीजुङ्ग गाउँका लिम्बूहरूको परम्परागत पेशा व्यवसाय कृषि नै रहेको पाइन्छ । कृषिमा निर्भर भएर आफ्नो जिविकोपार्जन गर्ने गरेको पाइन्छ । उब्जाउयोग्यजमिन घर देखि टाढाँ टाढाँ भएपनि आफैँ गर्ने गर्दथे । त्यस समयमा लिम्बू समुदायको विवाह पनि कृषि अनुरूप विवाह गर्ने चलन पाइन्छ । जसमा मंसिर महिना धान कोदो पाक्ने समयमा विवाहको उत्तम समय मानिन्छ । यो समयमा घरमै अन्नबाली भएका कारण विवाहको लागि चामल,कोदो किन्न नपर्ने र घरमै भएको खाद्यान्नले विवाह गर्ने चलन थियो । तर शिक्षाको विकास हुँदै गएपछि र मानिसमा चेतना आएपश्चात जागिरको शिलशिलामा शहर बजार जानु,वैदेशिक रोजगारमा ब्रिटिस आर्मी,सिगाँपुर पुलिस,भारतीय सेनामा भर्ति हुनाले परम्परागत विवाह गर्ने शैलिमा परिवर्तन आएको पाइन्छ । परिणाम स्वरूप परम्परागत कृषि अनुरूप लिम्बू विवाह आधुनिककरणमा आएर आर्थिक स्तर अनुरूप विवाह गर्ने प्रचलन बढ्दो रूपमा पाइन्छ ।

७.२ श्रीजुङ्ग गाउँमा बसोबास गर्ने घरमुलिको आर्थिक स्रोत

परिवार माथि अथवा मानिसमा आर्थिक स्रोतले मुख्य भुमिका खेल्दछ । जसको घरमा आम्दानी वा आर्थिक स्रोत बदलिन्छ उसको जीवन स्तर सरल सहज र उच्च हुन्छ । यस गाउँलाईज्यादा लाहुरे भएको भनि चिन्दछन तर यहाँकोसमाज घर परिवार सामान्यतया सरल सहज नै रहेको देखिन्छ । पहिलेको समाज कृषिमा आधारित रहनु र अहिले विभिन्न रोजगारीको शिलशिलामा विदेशिनुले यस गाउँमा केहि परिवर्तन आएको पाइन्छ ।पहिले पहिले विदेशिएका छोराछोरीले केहि खर्च पठाउला अनि घर व्यावहार चलाउला भनि पर्खेर बसेका थिए भने अहिले गाउँमा रहेका परिवारहरू आफैँ केहि

पेशा गरि आय आर्जन गदै परिवार सञ्चालन गरेको पाइन्छ । जसमा घरमुलिको आर्थिक स्रोत सम्बन्धी विवरण तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. ८

घरमुलिहरुको आर्थिक स्रोत सम्बन्धी विवरण

क्र.स	पेशा	संख्या	प्रतिशत
१	कृषि	२२	८८
२	व्यापार	१	४
३	स्वमसेविका	१	४
४	शिक्षक	१	४
	जम्मा	२५	१००

स्रोत:स्थलगत सर्वेक्षण २०७४

तालिकानं. ८ लाई विश्लेषण गर्दा विशेष गरी परिवारको मुख्य आय स्रोतको रूपमा कृषि ८८ प्रतिशत, शिक्षक ४ प्रतिशत, व्यापार ४ प्रतिशत र स्वयमसेविका ४ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । यस तथाङ्कलाई हेर्दा के थाहा पाउन सकिन्छ भने जति विकास र परिवर्तन आए पनि यस गाउँमा बसोबास गर्ने घरमुलीहरु धेरै जसो परम्परागत कृषि पेशालाई नै अगाडै आएको देखिन्छ ।

७.३ आर्थिक स्तरसँगै लिम्बू विवाहमा आएको परिवर्तन

विवाहलाई एउटा सम्भौताको रूपमा लिइन्छ । एउटा स्त्री र एउटा पुरुषले सँगै जीवनयापनका निम्ति आपसी सम्भौता गरेका हुन भन्ने अर्थमा विवाहलाई हेरिन्छ । मनुस्मृतीले विवाहलाई दुई आत्मा विचको पवित्र मिलन भनेको छ । आफुले चाहेर मात्र नहुने विवाहका लागि सुर्य भगवानले नै तोकिदिएको हुने कुरा उक्त स्मृतीमा चर्चा छ । जङ्गली अवस्थावाट घर व्यवहारमा आएपछि मान्छेले आफना पासविक व्यवहार परिमार्जन गर्दै लगेको हो । एउटै केटीमा धेरै जना केटाको तानातान वा एउटै केटामा धेरै जना केटीको आशक्ति रहनुले समाज विकृत बन्छ । त्यसैले समाजलाई अराजकता हुनवाट जोगाउन निश्चित पुरुष र स्त्रीका लागि निश्चित पुरुष र स्त्री तोक्नु पर्ने

आवश्यकता पप्यो । यसरी तोक्ने कार्य नै पछि गएर एउटा संस्कारमा परिणत भयो र त्यसैलाई नै विवाह भनियो । यसरी विकसित बन्न पुगेको विवाह संस्कारले निजि लोग्ने र निजि स्वास्नीको अवधारणा ल्यायो र समाजलाई विकृत हुनवाट जोगायो । सिदान्तत विवाह यहि रूपमा विकसित भयो । विवाहको प्रकृती यहि हो,जसले यौनको अत्यावश्यकतालाई स्वीकारेको पाइन्छ । यसलाई व्यवस्थित गर्नका लागि भने अनेक प्रचलन र परम्पराहरु विकसित बन्न पुग्यो । यस्ता परम्पराहरु जाति,धर्म,क्षेत्र, स्थान अनुसार पनि फरक फरक ढङ्गले विकसित बन्न पुगेका छन् ।

परम्परागत लिम्बू विवाह विभिन्न प्रकारका पाइन्छन् जसमा जर्बरजस्ती वा चोरी,जारी,मागी,भागी र प्रेम विवाह रहेको पाइन्छ । तर लगभग १४/१५ वर्ष यतावाट जर्बरजस्ती वा चोरी र जारी विवाह हराइसकेको पाइन्छ । केहि दर्शक अघि दाजुको मृत्य पश्चात देवरले भाउजु विवाह गर्ने चलन थियो यस्तो चलनलाई जारी विवाह भनिन्छ, तरकेहि वर्ष यता यस्तो चलन पनिहराएर गएको पाइन्छ । यसरी परम्परागत जबरजस्ती वा चोरी र जारी विवाहको लोप हुनुमा आर्थिक स्तरको मुख्य भुमिका देखिन्छ ।

फेब्रअरी १४ अर्थात प्रेम दिवसको प्रचलन केहि दर्शक अघि नेपालमा प्रचलनमा थिएन तर पछिल्लो समयमा यसले चर्चा पाउनु र प्रेम दिवसको लागि भनेर बाहिरी देशवाट गुलाबको फुल नेपालमा भित्रिनु र विक्रि हुने कुरालाई हेर्दा के प्रष्ट देखिन्छ भने आधुनिक समाजमा युवायुवती बीचमा हुँदै आइको प्रेमको सम्बन्ध आर्थिक अथवा पुँजीवादसँग छ । त्यस्तै आर्थिक कारण कतिपय विवाह टुटेको देखिन्छ भने कतिपय प्रेमि जोडिहरु मागि विवाह नगरी भागी विवाह गर्नु पर्ने वाध्यता रहेको पाइन्छ । लिम्बू विवाहमा दाइजो दिने प्रचलन पाइदैन । तर अन्य जातिमा भने दाइजो प्रचलन पाइन्छ ।समाजमा दाइजो प्रथाका कारण विवाहमा दाइजो दिन नसकेको खण्डमा कतिपय विवाह अस्वीकार भएका पनि देख्न सकिन्छ । यस्तो हुनुमा प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रूपमा आर्थिक कारण नै देखिन्छ ।

तर पछिल्लो समयमा आर्थिक परिवर्तन सँगै लिम्बू विवाहमा पनि विभिन्न परिवर्तन आएको देखिन्छ । परम्परागत विवाह लिम्बू धेरै जसो जबरजस्ती वा चोरेर विवाह गर्ने चलन थियो । यो पनि एक आर्थिक कारण मान्न सकिन्छ । केहि हद सम्म आर्थिक स्तर सँगै विवाह संस्कारमा परिवर्तन आएको पाइएता पनि आर्थिक स्रोतको असर भने विवाह संस्कारमा कायमै रहेको देख्न सकिन्छ । आज भोलि पनि कतिपय प्रेमि जोडिहरु आर्थिक स्रोतका कारण मागी विवाह नगरी भागि विवाह गर्नु पर्ने अवस्था देखिन्छ । विवाह गर्ने तरिकामा भने आर्थिक स्रोतको असर बाबजुद पनि परिवर्तन भएको छ । जसमा परम्परागत लिम्बू विवाहमा पैदल हिडेर जन्ती जाने अनि बोकेर बेहुला बेहुलीलाई लाने संस्कारमा हिजोआज गाडीमा ल्याउने लाने चलन रहेको छ । त्यस्तै आर्थिक स्तरका कारण मानिस एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा बसाई सर्ने गर्दछ । बसाइसराईले गर्दा एकखाले संस्कार बोकेको व्यक्ति समुह तथा समुदायमा अर्को संस्कार अपनाउदै जाने भएकोले संस्कार परिवर्तन हुदै जाने गर्दछ । परम्परागत विवाहमा विवाहको मिति तय भए पश्चात घर घरमा गई मौखिक निम्तो दिने चलन थियो । हिजोआज भने कार्ड छाप्ने र कार्ड बाड्ने चलन आएको देखिन्छ । यो पनि एक प्रकारको आर्थिक परिवर्तनको फलस्वरुप विवाहमा आएको परिवर्तन हो ।

७.४ शैक्षिक अवस्था

मानवको चेतना एवं विकासको रुपमा शिक्षालाई लिने गरिन्छ । शिक्षाले दक्ष जनशक्ति तयार गर्दछ । मानवका आधारभुत आवश्यकता अर्न्तगत शिक्षा पनि एक हो । शिक्षा विना मानिस अन्धो सरह हुन्छ । शिक्षाको विकाश भएको देश सम्पन्न र विकसित हुन्छ । शिक्षाले मानिसलाई समय अनुकूल ज्ञान र चेतना प्रदान गर्ने गर्दछ । अन्य देशहरुको तुलनामा हाम्रो देश नेपाल शिक्षा क्षेत्रमा पनि पछि परेको छ । नेपालमा वि.स.२००७ साल भन्दा पहिले शिक्षाको पहुच ज्यादै सिमित व्यक्ति तथा समुदायमा भएकोले आम जनसमुदाय शिक्षाको अवसरवाट वञ्चित रहेका थिए । त्यस बेला नेपालको साक्षरता करिब दुई प्रतिशत मात्र थियो भने प्राथमिक विद्यालयहरु ३२१, माध्यमिक विद्यालयहरु ११ र उच्च शिक्षा अर्न्तगत एउटा कलेज सञ्चालित थियो । वि.स २००७ को राजनितिक परिवर्तन पछि राज्यले पनि शिक्षा दिने कार्यमा सक्रिय

रहेका थिए । त्यसैको परिणाम स्वरूप आज पनि शिक्षण संस्था र विद्यार्थी संस्थामा क्रमिक रूपमा वृद्धि भएको छ (राष्ट्रिय शिक्षा आयोग, २०४९) ।

सहर बजारमा शिक्षाको पहुँच राम्रोसँग पुगे पनि गाउँमा भने शिक्षाको पहुँच अझै पनि राम्रोसँग पुग्न सकिरहेको पाइँदैन । जसको असर बालबालिकाहरूमा प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष रूपमा परेको हुन्छ । शिक्षाको कमिका कारण गाउँमा अझैपनि सानो उमेरमा विवाह गर्ने गरेको पाइँन्छ । विद्यालय तहको पढाई नै छुटाएर विवाह गराउने परम्पराको अन्त्य हुन अझै सकेको छैन । भने कतिपय बालबालिका विद्यालय तहको पढाई छोडेर आफू खुसी विवाह गर्ने गरेका छन् । जसमा आफ्नो व्यक्तित्व निर्माणको बारेमा विवाह गर्ने चाहाना वा परिवारको बाध्यताका विषयमा बालबालिकाहरूलाई शिक्षा दिन आवश्यक छ । यस्तै छोरीलाई पढाउने खर्चले त विवाह नै गर्नु उपयुक्त हुन्छ भन्ने अभिभावकको आर्थिक अवस्था र उसको चेतना स्तरको पनि विश्लेषण गर्न जरुरी छ । सानै उमेरमा विवाह गर्दा पढाईलाई निरन्तरता दिन नसक्ने, अपरिपक्व उमेरमा गरेको विवाह छिट्टै सम्बन्ध विच्छेदमा परिणत हुने र सानै उमेरमा बच्चा जन्माउँदा महिलाको स्वास्थ्यमा पर्ने नकारात्मक असरका विषयमा पनि शिक्षा दिनु जरुरी मानिन्छ । शिक्षाका कमिका कारण २० वर्ष भन्दा मुनिको उमेर समूहका बालबालिकाहरू लहै लहैमा विवाहका लागि राजि हुने गर्दछन् । तर राम्रोसँग शिक्षा पाए वा शिक्षा दिए कलिलै उमेरमा विवाह गर्ने अवस्था केहि मात्रामा कम हुन सक्छ ।

७.५ श्रीजुङ्ग गाउँको घरमुलिहरूको शैक्षिक स्थिति

कोशी अञ्चलतेह्रथुम जिल्लाको मेन्छयायेम गाउँपालिका अर्न्तगत पर्ने एक गाउँको नाम श्रीजुङ्ग हो । यस गाउँमा लिम्बू जातिको बसोबास बाहुल्य रहेको छ । केहि दर्शक अधिका बुढापाकाका भनाई अनुसार विद्यालय पढ्नु जादाँ माटोको धुलो बनाएर लानुपर्ने र त्यहि धुलो भुइँमा मिलाएर क,ख लेखेको कुरा भन्नुहुन्छ । तर परिवर्तनको क्रमसँगै, सामाजिक विकास, शैक्षिक अवस्थाको विकास हुदै आएको छ, त्यसैले धुलोमा लेख्नु पढ्नु पर्ने अवस्था भने अहिले छैन । पहिलेका बुढापाका अशिक्षित भएपनि आफ्नो बालबच्चाहरूलाई शिक्षावाट वच्चित गर्नु हुँदैन भन्ने जनधारणा रहेको छ

त्यसकारण आफनो छोराछोरी विद्यालय पढ्न पठाएको पाइन्छ ।तर सबै घरपरिवारको शैक्षिक स्तर भने समान छैन ।

कतिपय लिम्बू युवायुवतीहरु आफनो सस्कृति अनुरूप धान नाच्नेमा ध्यान दिने पाहुनापात जाने बानीले गर्दा पढाई तिर त्यति मन नगरेको पनि पाइयो । त्यस्तै पढ्ने उमेरमा विवाह गरेर घर काम मै लागेको पनि पाइन्छ । यसरी नपढि विवाह गर्नु जनसंख्या वृद्धिको लक्षण पनि हुनसक्छ र शिक्षाको कमिका कारण पनि हुनसक्दछ । परिवारमा शिक्षाको कमिका साथै गाउँ समाजको विकासमा पनि असर पुग्दछ ।हाम्रो देश नेपालमा शिक्षाको कमि भएका कारण विश्वमा कम विकसित देशहरुको सुचि भित्र पर्दछ । शिक्षालाई नै पहिलो प्राथमिकता राख्नुपर्दछ । शिक्षाको सुधार तथा विकासवाटै जनतामा परिवर्तन र विवाह गर्ने उमेरमा पनि परिवर्तन आउन सक्दछ । शिक्षा सम्बन्धी घरमुलिहरुको विवरण तलको तालिकामा अझ प्रष्ट पारिएको छ ।

तालिका नं. ९

घरमुलिहरुको शैक्षिक स्तर

क्र.स.	कक्षा	संख्या	प्रतिशत
१	०-५	१२	४८
२	६-१०	१०	४०
३	११-देखि माथि	३	१२
		२५	१००

स्रोत:स्थलगत सर्वेक्षण २०७४

उपयुक्त तालिकावाट के स्पष्ट हुन्छ भने ०-५ कक्षा पढ्ने घरमुली ४८ प्रतिशत,६-१० कक्षा पढ्ने ४० प्रतिशत र ११देखि माथि पढ्ने घरमुली १२ प्रतिशत रहेको छ । यहाँ हेर्दा घरमुलीहरुको शैक्षिक स्तरकक्षा ०-५ सम्म पढ्नेको प्रतिशत धेरै देखिन्छ । त्यस्तै कक्षा ६-१० सम्म पढ्नेको ४० प्रतिशत र ११ देखिमाथि पढ्ने १२ प्रतिशत रहेको

देखिन्छ। यसवाट के बुझन सकिन्छ भने परम्परगत शिक्षा प्रणालिमा परिवर्तन आएपनि पढेर केहि बन्छु भन्ने धारणा श्रीजुङ्ग गाउँमा बसोबास गर्ने लिम्बूहरूमा खासै देखिदैन बरु पढ्दा पढै विचैमा छोडेर विवाह गरि बसेको तथ्याङ्कमा देखिन्छ, परिणाम स्वरुप श्रीजुङ्ग गाउँको घरमुलीहरूको शैक्षिक स्तरलाई हेर्दा खासै साक्षर देखिदैन ।

अध्याय-आठ

सारांश र निष्कर्ष

द. सारांश

तेह्रथुम जिल्ला मेन्छयायेम गाउँपालिका श्रीजुङ्ग गाउँमा बसोबास गर्ने लिम्बूहरूले केहि दर्शक अधिवाट विवाहलाई आधुनिकिकरणमा परिणत गर्दै आएका छन् । परम्परागत कृषिमा आधारित लिम्बू विवाह हाल आएर परिवर्तन हुदै आएको छ । यसरी परिवर्तन हुदै जाने हो भने आउने दिनमा परम्परागत विवाह संस्कारमा गरिने विधिहरूको लोप नहोला भन्न सकिन्न । त्यसैले समय समयमा विभिन्न जातजातिहरूको संस्कारका बारेमा पनि अध्ययन अनुसन्धान हुन जरुरी छ । यहि कुरालाई मध्यनजर गरेर श्रीजुङ्ग गाउँको लिम्बू विवाह संस्कार बारेमा अध्ययन अनुसन्धान र तथ्याङ्क संकलन गर्न घरधुरी अवलोकन एवम् अर्न्तवाता गरेर आवश्यक गुणात्मक र परिमाणात्मक तथ्यहरू संकलन गरिएको थियो ।

श्रीजुङ्ग गाउँ सामान्यतया केहि दर्शक अधि कृषि पेशा व्यवसायमा निर्भर रहेको पाइन्छ । त्यसबेलाको आर्थिक अवस्थालाई हेर्ने हो भने सामान्य रुपमा रहेको पाइन्छ । कृषि पेशा अनुरूप नै विवाह गर्ने र अन्न बाली पाकेको समय मसिंर महिनालाई विवाहका लागि उत्तम साइत मानेर मसिंर महिनामा विवाह गर्ने चलन पाइन्छ । मसिंर महिनामा खाद्यान्न पनि किन्न नपर्ने घरमै भएको अन्न बालिले विवाह गर्ने,विवाह भोजमा पनि टपरीमा खाना दिने बासको ढुङ्ग्रोमा तोडवा दिने चलन पाइन्छ । तर समाज परिवर्तन सँगै श्रीजुङ्ग गाउँमा पनि शहरिकरण,पश्चिमिकरण,बसाईसराई र आर्थिक प्रभाव परेको पाइन्छ । जसका कारण मानिसहरू पढ्नका लागि शहर बजार जानु, शिक्षितै बन्दै जानु थाले,वैदेशिक रोजगारमा युवाहरू विदेशीन थाले,व्यापार व्यवसायमा संलग्न र जागिरमा पनि आत्मनिर्भर हुदै गएका छन् । मानिस यसरी आत्मनिर्भर बन्नुले पनि विवाह संस्कारमा परिवर्तन हुनु हो ।

८.१ निष्कर्ष

कुनैपनि गाउँ समाजको पेशा व्यवसाय के कस्तो थियो त्यहि अनुरूप विवाह संस्कारको निर्धारण हुन्छ । परम्परागत विवाह संस्कार आधुनिकिकरण बन्दै आएको पाइन्छ । फलस्वरूप पछिल्लो समयमा विवाह संस्कारमा पाहुनाहरूलाई प्लेटमा खाना दिने चलन छ । हिडेर जन्ती(लोकन्दी)जानुपर्ने अवस्थामा केहि दर्शक यता भने नजिक भए हिडेर जाने र टाढा अनि गाडीको सुविधा भएको ठाउँमा गाडीमा जाने चलन छ ।

परम्परागत लिम्बू विवाह जबरजस्ती,मागेर,भागेर,जारी,चोरी र प्रेम विवाह रहेको छ । तर केहि वर्ष यता चोरी वा जबरजस्ती र जारी विवाह हराउदै जानु र आधुनिक विवाहमा प्रचलित प्रेम विवाह,मागी र भागी विवाह अगाडी आउनु रहेको छ ।

केटाकेटी एक अर्का विच मन परेमा प्रेम हुन्छ र दुबै जनाको आमा बाबुसँगको सरसल्लाहमा मागि विवाह गर्ने गर्दछ, तर केटा गरिब भनेर केटीको आमा बाबुले छोरी नदिएमा केटाकेटी भागेर विवाह गर्ने गर्दछ । परम्परागत अर्न्तजातिय प्रेम विवाह गर्दा प्रेम पछि भागेर गर्ने चलनमा पछिल्लो समयमा भने मागि विवाह गर्ने चलन बढेको पाइन्छ। अर्न्तजातिय प्रेम विवाहमा आ-आफनो रितिवाज अनुसार विवाह गर्ने चलन पाइन्छ । समग्रमा प्रेम,मागी,भागी विवाहलाई क्रमान्तरमा पनि हेर्न सकिन्छ । मागी विवाह अरु विवाह भन्दा खर्चिलो मानिन्छ, किनभने मागी विवाहमा केटी पक्षकाले सुन,पैसा(रित) माग्ने गर्दछ । परम्परागत लिम्बू विवाहमा यो प्रचलन धेरै नै रहेको पाइन्छ । समय,समाज परिवर्तन सँगै पछिल्लो समयमा भने रितको माग गर्ने,रित बुझाउने केवल कतै छ, कतै छैन र भएपनि विधिको रूपमा मात्र रहेको छ, जस्तै गर्दा परम्परागत लिम्बू विवाहमा परिवर्तन आइसकेको पाइन्छ ।

विवाह पश्चात पहिलो श्रीमान् छोडी अर्को केटासँग विवाह गर्नुलाई जारी विवाह भनिन्छ । दोस्रो श्रीमान्ले पहिलो श्रीमान्लाई जारी स्वरूप केहि रकम दिनु पर्छ, यसलाई जारी तिर्नु भन्दछ । जारी विवाहमा जार जार विच भै भगडा पनि हुने गर्दथ्यो । दाजुको मृत्यु पश्चात भाईले भाउजुलाई विवाह गर्नु पनि जारी विवाह हो तर यस्तो

विवाहमा जारी तिर्नु पदैन । लगभग १०/१२ वर्ष देखि जारी विवाह प्रचलनमा पाइदैन ।

परम्परागत मागि,भागी,चोरी,जर्बरजस्ती र प्रेम विवाह जे जस्तो विवाह भएपनि विवाह पश्चात नयाँ बेहुली दशैमा माइती जादाँ सद्भाव स्वरूप लिएर जाने घर कोशेली अनिवार्य परम्परा थियो । ढाकर भरि सुगुर बोकेर,गाग्री गाग्री रक्सी बाकेर,अनेकौ प्रकारका घर कोशेली बनाएर,दमाई र बन्दुके सहितको लामो लामो वाटो धाएर दशैमा लिम्बु छोरी चेलीहरु माइति टिका लगाउन जानुपर्ने र विगतमा भने यो परम्परालाई विवाह पछिका लगातार तिन दशै धान्न पर्ने एक किसिमको वाध्यता जस्तो हुने गर्दथो तर पहिलो दशैमा जुन तयारी गरीन्थो दोस्रो तेस्रोमा त्यस्तो गर्न त्यति जरुरी मानिदैन थियो ।

यसरी परम्परागत लिम्बू विवाह धान्न गाउँघरमा लिम्बूहरु निकै संकटमा पनि पर्ने गर्दछन । यसरी परम्परागत लिम्बू विवाहमा तीन दशै खेप्नुपर्ने अवस्था केहि वर्ष यतावाट भने सामान्य रहेको पाइन्छ । समाज परिवर्तन स्थिर नभई निरन्तर चलिरहने प्रकृया हो । त्यसैको असर श्रीजुङ्ग गाँउको लिम्बू विवाह तथा विवाहको स्वरूपमा पनि परिवर्तन आएको छ । यहाँका मानिसहरु केहि दर्शक अघि कृषिमा आधारित भएर जिविकोपार्जन गर्दै आइरहेका थिए तर केहि वर्ष यता परिवर्तन आए पनि धेरैजसो कृषि पेशालाई अगाली बसेको पाइएको छ ।

विवाह पश्चात पनि लिम्बू छोरी चेलीको माइतीमा हक लाग्दछ । साइमुन्द्रि नछिनुन्जेल सम्म लिम्बू माइतीहरुले आफनो छोरी चेलीको मृत्यु पछि गरिने काजकिया माइती पक्षकाले गर्ने चलन छ । लिम्बू विवाहमा दाइजो प्रथाको चलन छैन तर साइमुन्द्री छिनाएको समयमा भने माइती पक्षवाट आफनो स्तर वा क्षमता अनुसार कासको थाल,वटुका,भाडाकुडा दाइजोको रुपमा दिने चलन छ । यो साइमुन्द्री छिने पश्चात भने मृत्यु पछिका काजकिया श्रीमान्ले गर्ने गर्दछ ।

गासँ,बास कपास जस्तै शिक्षा पनि मानिसको जीवनमा अति आवश्यक मानिन्छ । भनिन्छ शिक्षा विना मानिस अन्धो सरह मानिन्छ । केहि दर्शक अघि हाम्रो देश गाउँ समाजमा शिक्षाको स्तर न्युन रहेको पाइन्छ । तर पछिल्लो समयमा भने शिक्षा प्रति मानिसको सोच अनि पढनु पछि भन्ने भावना विकास भयो । फलस्वरुप अघिल्लो समयको तुलनामा पछिल्लो समयमा शिक्षा क्षेत्रमा विकास भएको पाइन्छ । श्रीजुङ्ग गाउँको शिक्षा क्षेत्रमा भन्नुपर्दा पहिलो समयमा भन्दा पछिल्लो समयमा केहि मात्रामा अगाडि बढेको पाइन्छ तर खासै उच्च स्तरको भने पाइदैन । यहाँका युवाहरु धेरै जसो पढनु भन्दा विवाह गरेर बस्ने भन्ने व्यति पाइयो । जसमा पढदा पढदै विचैमा छोडेर विवाह गरि केहि पेशा व्यवसाय गरेर बसेको तथ्याङ्कवाट थाहा पाइन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

लिम्बू, मलिसा याक्थुड्बा,(२०७३)याक्थुड्बा (लिम्बु) जातिका कर्मकाण्डको मौखिक शास्त्र ।ललितपुर :आदिवासी जनजाती उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ।

तुम्बाहाड,गोविन्द बहादुर, (२०६८) लिम्बु जातिको चिनारी, ललितपुर :आदिवासी जनजाती उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान जाउलाखेल ।

केन्द्रिय तथ्याङ्क विभाग,(२०६८) राष्ट्रिय जनगणना,संक्षिप्त नतिजा,काठमाडौं : केन्द्रित तथ्यांक विभाग ।

चेम्जोड,इमानसिङ,(२०५९) किरात मुन्धुम, :काठमाडौं कन्चन प्रिन्टिङ प्रेस,काठमाडौं ।

राई,राजकुमार,तिमल्सिना,माधवप्रसाद (२०७०) सामाजिक परिवर्तन र विकास अध्ययन,कीर्तिपुर : एकेडेमिबुक सेन्टर त्रि.वि. ।

मगर,मीनश्रीस (२०६७) मगर जातीको चिनारी,जाउलाखेल : आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रियप्रतिष्ठान ।

संवाददाता,नारी (२०७३) विवाह परिभाषा,प्रकाशक नारी पत्रिका ।

लामिछाने,भरतप्रसाद (२०६३) अनुष्ठान प्रकाशन ।

माबोहाड,अजुर्नबाबु (२०७०) हज्शन पाण्डुलिपिमा गोर्खा खम्बुवान-लिम्बुवान युद्ध, : धरानविश्व याक्थुड् मुन्धुम समाज ।

तुम्याहाङ्ग,अमर (March,2014) किरात लिम्बू जातिका संस्कारहरु ।

लामिछाने,भरतप्रसाद (२०६३) सस्कृति र सस्कार,प्रकाशक अनुष्ठान प्रकाशन
शृजना (२०१७) युप्पारुडमा निहित महिला अधिकार,प्रकाशक केहि गन्थन मन्थन र विचारहरु ।

Nepali,G.S. (1965).*The Newars: An Ethno- Socitogical -study ofa Himalayan community*.Bombay:United Asia Publications.

Caplan,L. (1970).*Land and Social Change in East Nepal: A StudyOf Hindi –Tribal Relation*.Kathmandu:Himal books.

Holmberg,D.H, (1996).*Order in Paradox: Ritual and ExchangeExchange among Nepal's Tamang*.Delhi:Motilal Banarsid-Er Publishers.

Regmi,Maheshchandra (1958).*Land Tenure and Texation in Nepal*.

Frick,Tom E.(1986).*Himalayan Households : Tamang Demogra-Phy and Domestic processes*.UMI Research press.

अनुसूची

नाम :.....

उमेर :.....

शिक्षा :.....

पेशा :.....

लिङ्ग :.....

१) यस गाउँमा प्रेम विवाहको चलन कतिको छ ?

अ) छ ..... आ) छैन ..... इ) धेरै जसो छ..... ई) अन्य.....

२) छ भने कस्तो किसिमको प्रेम विवाहको चलन छ ?

अ) सजातिय प्रेम विवाह..... आ) अन्तर्जातिय
विवाह ..... इ)अन्य.....

३) छैन भने प्रेम विवाहको चलन किन नभएको हो ?

अ) सजातिय विवाहको प्राथमिकता.....
आ) अन्तर्जातियको भेदभाव .....
इ) अन्य.....

४) जारी विवाह गर्ने चलन छ कि छैन ?

अ) छ ..... आ) छैन .....

५) छैन भने किन नभएको हो ?

अ) जारी तिर्नु पर्ने भएर ..... आ) भगडा हुने भएर .....
इ) अन्य.....

६) चोरी विवाहको चलन छ कि छैन?

अ) छ ..... आ) छैन ..... इ) अन्य.....

- ७) छैन भने किन नभएको जस्तो लाग्छ ?
 अ) गैर कानुनी भएकोले गर्दा .....
 आ) यस्तो चलन नभएर .....
 इ) अन्य.....
- ८) हाल लिम्बु विवाहमा रित(सगुन)लिने प्रचलन छ कि छैन ?
 अ) छ ..... आ) छैन..... इ) कतै छ कतै
 छैन.....
- ९) छ भने कहिले देखि छ ?
 अ) हालसालैवाट..... आ) धेरै पहिलावाट ..... इ)
 अन्य.....
- १०) छैन भने कहिले देखि छैन ?
 अ) हालसालैवाट..... आ) धेरै पहिलावाट.....
 इ) अन्य.....
- ११) मागी विवाह गर्दा लिम्बु जातिमा रित पुप्याएर गर्छ ?
 अ) गर्छ ..... आ) गर्दैन.....
 इ) कतै गर्छ कतै गर्दैन.....
- १२) गर्दैन भने किन नगरेको होला ?
 अ) खर्च धेरै हुने भएर..... आ) भन्कटिलो भएर .....
 इ) रित थाहा नभएर..... ई) अन्य.....
- १३) रित(सगुन)लिने प्रचलन किन चलेको होला ?
 .....
- १४) रित(सगुन)लिने प्रचलन तपाईंलाई ठिक लाग्छ ?
 अ) ठिक लाग्छ भने, किन ठिक लाग्छ ? .....
 आ) ठिक लाग्दैन भने किन ठिक लाग्दैन ? .....
- १५) सामान्यतया लिम्बु युवायुवति कति वर्षको भएमा विवाह योग्य ठानिन्छ ?
 अ) युवा..... आ) युवती..... इ) अन्य.....

१६) पहिले पहिले कति वर्षको उमेरमा विवाह गर्ने चलन थियो ?
अ) ११वर्ष..... आ) १२ वर्ष..... इ) १३ वर्ष .....
ई) अन्य.....

१७) अहिले कति वर्षको उमेरमा विवाह गर्ने चलन छ ?
अ) १६ वर्ष ..... आ) १८ वर्ष.....
इ) २५ वर्ष..... ई) अन्य .....

१८) तपाईंले कस्तो विवाह गर्नु भएको हो ?
.....

१९) कति वर्षको उमेरमा विवाह गर्नु भयो ?
.....

२०) कति जनासँग विवाह गर्नु भयो ?
.....

२१) किन बहुपती/बहुपत्नी विवाह गर्नु भएको हो ?
.....

२२) मागी विवाह तपाईंलाई कस्तो लाग्छ ?
.....

२३) मागी विवाह समाजमा राम्रो मानिन्छ किन ?
.....

२४) अदालती विवाह गर्ने चलन तपाईंलाई कस्तो लाग्छ ?
.....

२५) यो चलन किन सुरु भएको जस्तो लाग्छ ?
.....

२६) यस्तो अदालती विवाह कसरी गर्दछन ?

.....

२७) तपाईंको घरमा अदालती विवाह गर्ने कोहि हुनुहुन्छ ?

.....

२८) यहाँको घरमा अर्न्तजातिय मागी विवाह गर्ने कोहि हुनुहुन्छ ?

.....

२९) छ भने तपाईंलाई अर्न्तजातिय मागि विवाह कस्तो लाग्छ ?

.....

मुख्य जानकार ब्यक्तिसंग (बुढापाका, लिम्बुहरुका संस्कार र चालचलनका बारेमा जान्नेहरुसंग) सोधेका प्रश्नहरु

१) हाल लिम्बु समुदायमा कस्तो विवाहको प्रचलन छ ?

.....
.....
.....
.....
.....

२) हाल लिम्बु समुदायको विवाहमा के कस्ता परिवर्तनहरु आएका छन् ?

.....
.....
.....

३) परिवर्तन आउनुको कारण के के हुन ?

.....
.....
.....

४) परिवर्तन आउनुमा तपाईंलाई कस्तो लाग्छ ?

.....
.....
.....

५) विवाह परिवर्तनले असर पुयाए जस्तो लाग्छ या ठिकै जस्तो लाग्छ ?

.....
.....
.....

६) वैवाहिक संस्कारमा के कस्ता परिवर्तन आएका छन् ?

.....
.....

.....
.....
.....

७) परिवर्तन आउनुले समाजमा कतिको असर पुयाए जस्तो लाग्छ ?

.....
.....
.....
.....

लिम्बू भाषाहरुको नेपाली अर्थ

माक्लर	-	अँध्यारो भयो
केःम्बा	-	अग्लो
साघाक्सिड	-	अचानो
तरेबा/तरेमा	-	पहुना/अतिथि
आल्ल आक्खे	-	अब कसरी
फःन	-	असिना
साप्ला	-	कागत
आत्तो	-	कहाँ
चामा	-	खानु
मच्ची	-	खुसानी
चाःसोक	-	खेरजाने
साम्लो	-	गीत
सिम	-	साडी/गुन्यु
हिम्धाड	-	घरबार
नाम्सेक्मा	-	घाम चर्को लग्नु
हिम	-	घर
याङ्घेक्	-	घाउ
नाम्	-	घाम
नाम्धामा	-	घाम अस्ताउनु
थेङ्मा	-	च्यात्नु
खरेङ्	-	रोटी
सेक्मा	-	छान्नु
नाहेम्मा	-	डाहा लाग्नु
उङ्मा	-	तान्नु
याङ्थक्मा	-	धन कमाउनु
खि	-	धागो
थोःक्मा	-	पकाउनु
कुच्चा	-	पक्का
हाङ्मा	-	पर्खनु
फेक्वा/तेत्ला	-	पात
सेवारा	-	नमस्ते
युङ्मा	-	बस्नु
लाम	-	बाटो

हाम्मा	-	बाल्नु
था	-	माथि
लुङ्मा तुक्मा	-	माया गर्नु
लत्थिक	-	यौटा
नाधाःमा	-	शिर ढल्नु
खेम्मा	-	सुन्नु
मेन्छुमा	-	स्वास्नीमान्छे
हुङ्मा	-	तिर्नु